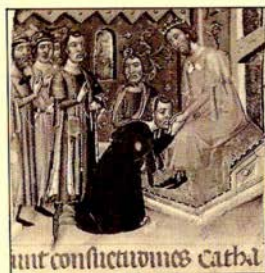

GUY BOIS

**LA CRISI DEL FEUDALISME A EUROPA
A LA FI DE L'EDAT MITJANA**

CÒRSIA, 1

L'Aveng

SCEH

LA CRISI DEL FEUDALISME A EUROPA
A LA FI DE L'EDAT MITJANA

LA CRISI DEL FEUDALISME A EUROPA A LA FI DE L'EDAT MITJANA

GUY BOIS
(Universitat de París VII)

L'AVENÇ
i
SOCIETAT CATALANA D'ESTUDIS HISTÒRICS
filial de l'Institut d'Estudis Catalans
Barcelona, 1988

SEMINARI REALITZAT A L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS
EL MARÇ DE 1986

LA CRISE DU FÉODALISME EN EUROPE À LA FIN DU MOYEN ÂGE

Traducció de Marta Carrera Bonadona

Consell editor: Daniel Fernández, Jesús Mestre, Manuel Risques i Lluís Roura

© 1988, Guy Bois i L'Avenç, S.A.

Disseny i realització de la col·lecció: L'Avenç, S.A.

Consell de Cent, 278 - 08007 Barcelona

Fotocomposició: Foinsa

Impressió i enquadernació: Primera Impressió

ISBN: 84-85905-54-7

Dipòsit legal: B. 39.534-1988

El text que publiquem correspon al Seminari "La crise du féodalisme en Europe à la fin du Moyen Âge", dividit en tres sessions (Primera sessió: "Une approche du système féodal: concepts, méthodes et techniques d'analyse"; Segona sessió: "La crise ou les disfonctionnements du système"; Tercera sessió: "L'émergence de nouvelles structures au sein du système féodal: éléments pour une théorie de la transition"), que pronuncià el professor Guy Bois, de la Universitat de París VII, els dies 5, 6 i 7 de març de 1986.

Guy Bois, a qui abelleix de presentar-se com a deixeble d'Edouard Perroy, és autor del llibre *Crise du féodalisme. Economie rurale et démographie en Normandie Orientale du début du 14e siècle au milieu du 16e siècle* (Editions de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales, 1976), ben conegut dels historiadors, sobretot medievalistes i modernistes. El camp d'observació en aquesta obra és la Normandia oriental, i l'espai temporal, la llarga fase de depressió de vers 1310/20 a vers 1460 i la de recuperació de vers 1460 a vers 1550/60. No es, però, una monografia d'història normanda, sinó l'estudi de la demografia i l'economia rural d'una regió en època de crisi i de represa amb la voluntat de transcendir el tòpic localisme i descobrir la lògica interna del sistema feudal. Amb perspectiva renovadora, l'autor analitza primer els grans signes econòmics i demogràfics ("macroanàlisi"), després porta la investigació cap als protagonistes de la història: senyors i pagesos ("microanàlisi") i fi-

nalment estudia l'evolució global de la societat en l'època esmentada.

L'interès primer del Seminari de Guy Bois era, doncs, de rebre directament els ensenyaments d'un medievalista que havia assajat l'aventura de submergir-se en l'interior del sistema feudal a fi de descobrir-ne les lleis de funcionament: les característiques estructurals del feudalisme, l'origen de la seva dinàmica i la llei de la seva pròpia desaparició. No menys interessant, a deu anys de la publicació de la seva tesi, era d'escoltar del mateix Guy Bois el balanç de l'impacte que havia ocasionat, les crítiques que assumia i les que refusava, i els contraatacs dialèctics que ben segur hauria de formular. Una altre interès d'aquest Seminari, que excel·lí per la claredat de l'exposició i el rigor metodològic, perfectament observables en les pàgines que segueixen, fou el d'escoltar a aquest historiador francès en un assaig interpretatiu que partia de les pròpis recerques i integrava les d'altres especialistes —a vegades prou allunyats dels postulats de Guy Bois, com, per exemple, Fernand Braudel— per mostrar, a l'interior del sistema feudal, l'emergència de noves estructures susceptibles d'explicar la transició del feudalisme al capitalisme.

Aquests i altres objectius foren acompanyats amb la realització del Seminari de Guy Bois, testimoni de la voluntat de la Comissió Gestora d'obrir la SCEH a la pluralitat de corrents historiogràfics que vivifiquen l'actual panorama de la recerca, i enriquir i vincular les aportacions de la cultura catalana amb les d'altres àrees culturals i lingüístiques.

Josep M. Salrach

UNA APROXIMACIÓ AL SISTEMA FEUDAL:
CONCEPTE, MÈTODES I TÈCNIQUES D'ANÀLISI

L'exposició que tot seguit presentaré serà consagrada essencialment a l'examen del concepte, dels mètodes i de les tècniques d'anàlisi del sistema feudal europeu. Abans, però, voldria justificar breument el perquè d'aquesta elecció, el perquè m'ha semblat necessari de començar fent una reflexió general sobre els mètodes. El primer lloc, perquè els historiadors expliciten molt poc sovint llur procediment de treball; després, perquè el concepte de feudalisme és precisament un dels que més problemes plantegen, puix que molts historiadors medievalistes el rebutgen, no l'accepten, encertadament o erròniament; finalment, perquè aquells que empren aquest concepte han de reconèixer que són ben lluny de posar-se d'acord en el seu contingut, de manera que entre ells s'estableixen veritables diàlegs de sords. Per això jo he volgut, primer, intentar d'aclarir-lo, d'assenyalar com més clarament millor el sentir que li voldria donar, la qual cosa em porta a subratllar unes línies de demarcació —o si preferiu de separació—, amb la intenció, no de menysprear aquells qui tenen un procediment diferent del meu —ben al contrari, ja veureu com recorreré molt sovint a aportacions de diversos horitzons intel·lectuals— sinó de fer-lo ben entenedor.

L'exposició del meu procediment de treball estarà organitzada entorn de tres qüestions, que intentaré de resoldre:

1) Quins són els procediments als quals s'oposa el meu? Aquesta serà, doncs, una definició negativa. 2) Quin és el contingut del meu procediment? Aquesta serà la caracterització positiva. 3) Quins són els resultats que es poden obtenir? Aquesta serà pràcticament la conclusió del tema.

I

Començo, doncs, pel primer punt: *a què s'oposa el meu procediment de treball?* La meva oposició prové d'una doble ruptura o, si preferiu, d'un doble rebuig molt clar: rebuig d'un mètode empíric i rebuig d'allò que qualificaré de contingut polèmic, és a dir, la posició marxista tradicional.

A. *Rebuig, primer, de l'empirisme.* Com ja he dit abans, els corrents empírics ignoren la noció de "feudalisme" i només retenen la de "societat feudal" amb un sentit bàsicament institucional, és a dir, la d'una societat organitzada sobre la base de les institucions feudo-vassallàtiques. La meva crítica de l'empirisme fa una gran distinció entre l'empirisme pròpiament dit i les recerques anomenades empíriques. És el primer terme el que considero que ha d'ésser criticat perquè implica una recerca en camps compartimentats o bé un tipus d'erudició vàlida només en ella mateixa. Per tal de fer-ne una caracterització ràpida diré que jo penso que l'empirisme és basat, implícitament o explícitament, en un cert rebuig de la coherència de la matèria històrica; és a dir, se suposa que aquesta no pot ésser pensada globalment. I ho distingeixo de les recerques empíriques perquè aquestes, per elles mateixes, no són criticables, fins i tot són indispensables perquè de la recerca empírica poden emergir tota una sèrie d'aspectes de la realitat històrica imprevistos, poden sorgir nous proble-

mes. Però quan a la recerca empírica se li exigeix massa, quan es passa d'un nivell purament descriptiu a un nivell explicatiu, és quan s'està fent empirisme. Per tant, estic totalment d'acord amb les recerques empíriques sempre que en un moment donat no es vulgui que depassin llurs funcions i assolixin un nivell realment explicatiu.

Vegeu-ne un exemple entre els historiadors francesos, Le Roy Ladurie, autor d'una tesi molt remarcable, *Les paysans de Languedoc*, notable per l'acumulació de dades obtingudes mitjançant la recerca empírica (moviments llargs del segle XIII al segle XVIII, població, preus, etc...). Aquesta tesi va obrir les portes al desenvolupament de mètodes quantitativus i a llur aplicació a la Baixa Edat Mitjana; és un treball de categoria en el qual s'estableixen dades molt clares. Tanmateix, hi ha un aspecte d'aquest treball que me n'allunya radicalment, i per això l'esmento com a exemple de la meua crítica de l'empirisme: el punt en què passa d'allò que és descriptiu a allò que és explicatiu, quan per a explicar la conjuntura llarga del Llenguadoc del segle XIII al segle XVIII l'autor introdueix els models maltusians, confrontant així dues sèries de dades, la població i la producció, triades al meu parer arbitràriament com a dues variables, la confrontació de les quals ens ha de donar, segons ell, una explicació del moviment d'una societat. Des d'un punt de vista científic i racional, fora de qualsevol consideració ideològica envers Malthus, jo crec que aquest procediment no té cap justificació. L'elecció d'aquests dos tipus de dades —que, d'altra banda, són les més ben documentades de les fonts sobre el Llenguadoc i altres regions— dona un caràcter unilateral o parcial a la síntesi, a l'explicació, pel fet que implica privilegiar arbitràriament certs factors de l'evolució històrica.

He escomès en aquest exemple contra les anàlisis maltusianes perquè són ampliament dominants en la pràctica his-

toriogràfica actual —penso sobretot en la influència d'aquest gran historiador anglès que és Michael Postan i, amb ell, en la influència de l'Escola de Cambridge—. Però podria fer les mateixes observacions sobre les visions conjunturalistes de la història, sobretot les visions monetaristes, és a dir, totes aquelles explicacions que des de Wilhelm Abel fins a Ernest Labrousse, passant per molts d'altres, han donat interpretacions bàsicament monetaristes o conjunturals de l'economia europea.

Després d'haver fet una llarga volta, torno al meu tema principal: el feudalisme. Davant aquesta situació historiogràfica, em sembla que, avui dia, la utilització d'un concepte que ho englobi tot és una condició necessària per a un nou progrés en el coneixement de les societats precapitalistes, amb l'objectiu de superar les aproximacions unilaterals, parcials, siguin les que siguin —ja veurem quan parlem de la crisi del sistema que aquestes són nombroses—. Resoldré aquest problema per analogia: tothom comprendrà, encara que no sigui marxista, que la intel·ligibilitat històrica del món contemporani, el que nosaltres coneixem i en el qual vivim, es veuria singularment reduïda si fèssim abstracció de la noció de capitalisme, és a dir del sistema econòmic i social actualment subjacent, però no perquè aquesta pugui explicar-ho tot, sinó perquè ignorar aquesta realitat seria una aberració intel·lectual. Crec, doncs, que pel que fa a l'estudi de les societats preindustrials ens trobem amb una situació totalment comparable. Per això dono molta importància a l'ús d'un concepte que ho englobi tot, perquè com ja veurem més endavant, som en presència d'una societat i d'una economia que tenen una gran coherència i un funcionament diferent del capitalisme, que obeeix a altres reflexos, a altres tendències, que és irreductible al funcionament del capitalisme. Per tant, el problema consisteix a progressar en la intel·ligibilitat

d'aquest sistema. Queda clar, doncs, que allò que anomeno "feudalisme" és, simplement i en primer lloc, el sistema sòcio-econòmic que va precedir l'aparició del capitalisme a Europa i que trencar amb l'empirisme consisteix a esforçar-se a pensar els problemes d'història medieval i moderna en termes de sistema sòcio-econòmic, refusant-se a substituir el tot per la part.

Per a acabar aquest punt, i enllaçant amb l'altre element de rebuig, voldria dir que aquest concepte de feudalisme no ofereix avui dia un grau d'elaboració comparable al de capitalisme o de sistema capitalista. Malgrat els avenços duts a terme, el feudalisme és encara força desconegut, és un objecte de recerca, no un concepte que es pugui guardar a la butxaca com si fos un concepte explorat i assumit que servís de clau mestra per a obrir totes les portes. La utilització d'aquest concepte no respon, per tant, a una qüestió ideològica sinó a una exigència científica.

B. Això em porta a precisar el segon aspecte de la meua posició que he anomenat *ruptura amb la posició marxista tradicional o clàssica*. Naturalment, no pretenc de fer-ne cap judici de valor, sinó exposar-la sense passió, que és com s'han de tractar els temes. Haig de dir també que aquest debat ja ha estat abordat per altres persones, algunes de les quals han tractat el tema del feudalisme des de noves perspectives, en alguns casos abans que jo mateix. Penso en Witold Kula a Polònia, Laszlo Makkai a Hongria, Rodney Hilton a Anglaterra, historiadors que han trobat una oposició per part dels marxistes clàssics tradicionals, sia una oposició frontal sia una oposició obliqua, però indiscutiblement una oposició. Vegeu, si no, quina ha estat la sort, per exemple, del llibre de Kula en alguns països.

En què es basa, doncs, aquesta divergència? Bàsicament en dos fets:

El primer és una divergència en l'acord sobre la valoració del concepte de feudalisme respecte dels escrits dels fundadors del marxisme. Per a molts marxistes el concepte de feudalisme no és un objecte de recerca, és quelcom de què es parla sense tenir la necessitat de definir-lo, perquè és un postulat llegat per Marx i Engels, la crítica del qual seria sospitosa. Jo no puc pas estar d'acord amb ells perquè Marx només va fer un esbós del concepte de feudalisme, només va definir-ne l'especificitat, la qual cosa ja és força important però no ho és tot. L'especificitat de l'explotació feudal és la combinació d'un cert tipus de repartició de drets sobre la terra entre el senyor i el pagès de tinença amb l'exercici d'un poder de coerció del senyor sobre el pagès que li permet d'obtenir una sostracció en forma de treball, espècies o diners. Aquest punt de partida és essencial i jo no tan sols no el rebutjo, sinó que hi estic totalment d'acord: des d'aquest punt de vista les coses són molt clares. Ara bé, Marx no va anar més lluny en aquesta aproximació d'allò que jo anomenaria relacions de producció, i per això la seva aproximació és indirecta, parcial i està subordinada a la seva reflexió sobre la gènesi del capitalisme; no va produir mai, ni ho va voler fer, una teoria del sistema feudal anàloga a la que va formular per al capitalisme, ni tampoc no li va donar una dinàmica, una lògica del funcionament del sistema anàloga a la que va donar al capitalisme. Hem d'ésser conscients, doncs, dels límits d'aquesta aportació, la qual cosa no vol dir rebutjar el pensament de Marx ni la seva herència, sinó simplement prendre consciència dels seus límits.

La segona divergència és més greu i podríem plantejar-la així: ¿cal buscar la lògica del sistema feudal o bé n'hi ha prou d'aplicar a l'època medieval les lleis generals del materialisme històric? Es tracta de dos procediments diferents, i no tan sols diferents sinó simètrics, girant-se l'esquena l'un a l'altre,

quant a llurs implicacions en el terreny de la recerca. Aquesta segona divergència deriva de la primera en la mesura que si s'està d'acord amb el punt de partida de Marx sobre el feudalisme ja no se sent la necessitat d'elaborar una teoria del funcionament d'aquest sistema; però com que de tota manera cal respondre a certes interrogacions i resoldre certs problemes que el moviment de la societat feudal planteja, s'hi respon d'una manera especulativa, és a dir aplicant els principis generals del materialisme històric. D'aquí resulten principalment dues variants: una la que anomenaré variant "economista" i l'altra la que anomenaré variant "politista". En un cas tot s'explica per la llei de correspondències necessàries entre forces productives i relacions de producció; en l'altre, tot s'explica pel joc de la lluita de classes.

La primera versió la trobareu en els treballs soviètics, com per exemple, i d'una manera ben palesa, a totes les edicions del *Manual d'Economia Política* de l'URSS. Aquesta tesi afirma que el feudalisme va aparèixer quan l'esclavisme havia esgotat totes les seves possibilitats d'expansió, de progrés tècnic, i que, posteriorment, el feudalisme es va disgregar per l'impacte del nou desenvolupament de les forces productives. És a dir, les forces productives es desenvoluparen i el sistema entrà en crisi. És un procediment que parteix del principi general per anar a buscar una il·lustració en la realitat històrica, del principi va vers la matèria històrica concreta, i per això jo el considero especulatiu.

L'altre procediment —que és de la mateixa natura que el precedent— és el de la versió "politista" que parteix de l'afirmació de la lluita de classes com a motor de la història per explicar finalment tots els grans processos. Assimilo a aquesta posició les tesis defensades per l'historiador americà Robert Brenner en el debat de la revista *Past and Present*, que com ja sabeu va tenir un ampli ressò. Per a Brenner, si Anglaterra es

va endinsar en la via del capitalisme va ésser perquè allí la lluita de classes va adquirir formes extremament dures —revolta del 1381— i que, per tant, el sistema ja no podia funcionar com abans, per la qual cosa van haver de trobar noves modalitats de funcionament, és a dir el capitalisme.

Versió “politista”, versió “economista”, són el mateix mètode: l'aplicació d'un principi general a la història medieval per a donar-ne una explicació. El procediment que jo proposo s'oposa radicalment tant a l'una versió com a l'altra perquè, al contrari d'aquestes, dóna prioritat, dins el camp de la investigació històrica, a la necessitat de reconstituir des de l'interior el model de funcionament del sistema feudal.

En resum, la reflexió sobre el feudalisme, iniciada l'any 1970 amb el treball de Kula, s'ha desenvolupat en dos fronts: contra l'empirisme i contra una pràctica del marxisme. S'ha desenvolupat, per consegüent, amb dificultats i, a més a més, és una reflexió que avança molt lentament.

II

Un cop dit això, passo a l'aspecte positiu. *Quin és el procediment que jo proposo?* Aquesta és la segona qüestió a la qual voldria respondre, però primer faré unes observacions generals il·lustrades amb un exemple. Queda clar que la història del feudalisme, tal como us l'he presentada, és una història en construcció, és un taller o més ben dit una sèrie de petits tallers; per això cal que jo precisi quins són el objectius i el mètode de la meva recerca:

A. *L'objectiu central* és d'elaborar una teoria econòmica del sistema feudal. Però això necessita una explicació perquè pot ésser font d'ambigüitats, de confusions —perquè la insis-

tència sobre l'aspecte econòmic de les coses pot portar a confusions—. No pretenc de reduir el feudalisme a la seva pura dimensió econòmica i caure en allò que podríem denominar economisme, perquè el feudalisme és un sistema social o sòcio-econòmic amb tota una sèrie de dimensions: una dimensió ideològica, amb la peça clau de la teoria dels Tres Ordres i la presència d'un aparell ideològic d'Estat representat per l'Església; una dimensió política amb un cert tipus d'Estat caracteritzat per la transferència o l'acaparament d'una part important dels poders reials en profit dels senyors, la qual cosa els permet d'exercir un poder de coerció indirecte; una dimensió social amb diversos tipus d'estructures: la família conjugal, els pobles, les comunitats rurals com a marc de la petita producció camperola, i tants altres aspectes multiformes d'aquest sistema social, sense oblidar que la dinàmica d'aquest sistema deu molt al joc de les contradiccions de classe dins el conjunt.

No obstant això, i tenint en compte totes aquestes dimensions, jo privilegio clarament l'aspecte econòmic. Per què? Per dues raons. La primera és perquè he fet una tria, que potser és filosòfica, i he escollit l'opció materialista, perquè tinc el sentiment que, en el fons, les realitats materials exerceixen un pes determinant en el procés històric. Potser m'equivoco, però en tot cas aquest és el postulat que jo proposo, conscient que el 1986 aquesta oposició pot semblar arcaica—conec bé el desenvolupament de la historiografia— i sabent que altres, sobretot referint-se a les societats feudals, subratllen la primacia de les mentalitats o dels aspectes religiosos; jo, de qualsevol manera, em mantinc en aquella opció. La segona raó és d'ordre pràctic, perquè precisament aquest sector del sistema feudal és del sector més inexplorat, és un sector del qual som totalment ignorants, sobre el qual no hem fet progressos substancials, i per això jo el privilegio. L'objec-

tiu és el sistema, naturalment després d'haver-lo explorat, i allò que pot donar peu a un economisme és la manera de fer-ho, però jo he pres precaucions i crec que les coses són clares en aquest aspecte.

B. Després de l'objectiu, *el mètode*. Crec que no és possible d'elaborar una teoria del sistema feudal a partir d'una espècie de reflexió teòrica lliure de les contingències històriques o constituïda només per materials ja reunits pels historiadors. Si amb aquesta cogitació teòrica n'hi hagués prou, fa temps que hauríem aconseguit resultats. La idea directiva és en aquest cas la necessitat d'una investigació cada vegada més precisa de l'economia medieval, cada vegada més acurada, de manera que aflorin, un per un, els seus mecanismes originals, i aquesta investigació s'ha de dur a terme des d'una doble perspectiva: la "macroanàlisi" i la "microanàlisi".

La "macroanàlisi" és imprescindible per moltes raons que ara no puc explicar. Diré, si més no, que és imprescindible perquè l'economia de la Cristiandat medieval, en conjunt, constitueix un teixit coherent; és evident que hi ha diversitats, diferències aquí i allà, desigualtats en el desenvolupament, però en conjunt hi ha una forta homogeneïtat tècnica i social des de les planes hongareses fins a Escòcia. En certa manera —ja en tornaré a parlar més endavant— aquesta economia de la Cristiandat podria ésser considerada una "economia-món", segons el concepte elaborat per Braudel.

És imprescindible, doncs, la "macroanàlisi", però també la "microanàlisi", perquè la investigació ha d'anar més enllà dels objectius tradicionals de la recerca en història econòmica medieval. No és qüestió només de mesurar l'espai conreat, de calcular el nombre d'homes o el rendiment de la terra sempre que es pugui, sinó que, a més, la investigació ha d'esforçar-se a comprendre, a reconstituïr allò que és essencial per al funcio-

nament de qualsevol sistema econòmic: els fenòmens de reproducció, és a dir la reconstitució, a l'interior de les cèl·lules de base, a l'interior de les unitats de producció, de la seva capacitat de producció, la reconstitució del seu potencial, del seu utilatge, de les seves llavors, de les condicions del seu funcionament permanent. Però sobretot, des d'un punt de vista metodològic, la investigació ha de trobar-se a la convergència de dues exigències: d'una banda, l'exigència d'un afinament dels mètodes quantitativs, i, d'altra banda, l'exigència d'un plantejament teòric articulat sobre la investigació quantitativa. Aclariré aquest punt: sé molt bé que la utilització de mètodes quantitativs en història medieval no és nova, però fins ara roman més ençà de certs límits: s'han establert una sèrie d'índexs econòmics, els més aparents i més immediatament copsables des del punt de vista de les fonts (preus, salaris, població, rendiment), i és clar que això és molt útil i que cal continuar fent-ho, àdhuc és el punt de partida indispensable de la recerca, però no és suficient, continua pendent el problema de la realització d'una investigació molt més sistemàtica, molt més completa i sobretot molt més ben orientada des del punt de vista del plantejament teòric. I això malgrat les dificultats teòriques.

Vegem-ne un exemple, el del càlcul de la productivitat del treball en el sistema feudal i les conseqüències de l'elaboració d'aquesta dada. Qualsevol economista sap que, sigui quina sigui l'economia estudiada, un dels índexs fonamentals per a la comprensió de la dinàmica del sistema és el càlcul de la productivitat. Sigui quin sigui el país al qual es refereix l'economista i sigui quina sigui la seva orientació intel·lectual, l'índex fonamental per a apreciar el funcionament és el de la productivitat del treball. I faig una acurada distinció —perquè àdhuc entre magistrals historiadors francesos hi ha hagut confusions— entre productivitat del treball i rendiment de la

terra, dues nocions totalment diferents que no puc desenvolupar ara. En relació amb això faré una petita observació, un petit parèntesi: fa més de deu anys que vaig publicar la meua tesi i crec que ningú no ha destacat que la noció central de l'argumentació era l'evolució de la productivitat del treball en el sistema feudal, ningú llevat d'un dels meus col·legues, del qual no diré el nom, que sí que ho va fer però que va confondre aquestes nocions: quan jo parlava de productivitat del treball, ell comprenia rendiment del treball, i per consegüent va fer tot el comentari amb les xifres del rendiment del treball. Era descoratjador i no vaig voler ni contestar-li.

Reprenc el fil del tema, el de l'índex a calcular. És clar que és il·lusori pretendre de calcular-lo d'una manera precisa, exacta, definitiva. Tanmateix, una aproximació d'aquest tipus és possible si s'accepta de conformar-se amb la recerca de la tendència de les grans evolucions que poden produir-se en aquest terreny, i això és el que de veritat ens importa. Sense donar massa explicacions diré que aquesta aproximació es pot obtenir amb la "microanàlisi", dins la llarga durada: en el cas d'un poble es pot obtenir, per exemple, l'índex de població rural i l'índex de la producció de cereal a partir dels delmes. Evidentment excloure les altres produccions és una font d'errors, però de qualsevol manera tenim aquí un primer indicatiu. Aquesta aproximació a la productivitat del treball també es pot obtenir amb la "macroanàlisi", respecte a una regió, quan es disposa d'una mostra prou dispersa i significativa tant pel que fa a la població com als delmes. La confrontació dóna resultats interessants i prenc per exemple els resultats que jo vaig aconseguir per a Normandia fent servir alhora la "microanàlisi" i la "macroanàlisi": entre el 1300 i el 1450 la productivitat del treball es duplica. Dit d'una altra manera: el nombre de treballadors agrícoles es redueix en les tres quartes parts, i la producció només a la meitat, és a dir que

la producció per càpita es duplica. Aquí hi ha un índex que, siguin les que siguin les aportacions complementàries, és molt significatiu, sobretot quan observem que en el moviment secular posterior la productivitat, en lloc d'augmentar com ho havia fet durant la crisi, disminueix, i que aquest mateix fenomen s'havia produït anteriorment, abans del 1300, en el moviment secular de creixement del 1200 al 1300. És a dir que es pot observar l'existència de moviments seculars en la productivitat del treball. No m'entretindré sobre aquest fet, però cal tenir en compte que aquest és l'element més important, decisiu en la recerca sobre el funcionament del sistema. Només faré una observació: l'evolució de la productivitat està en relació cronològica amb un altre índex que he anomenat "taxa de sostracció", és a dir la relació entre les sostraccions efectuades sobre els pagesos i el volum de llur producció.

Això ens porta a plantejar-nos una altra qüestió: quin és el significat d'aquesta correlació? Quina és l'articulació entre aquests dos fenòmens? Hi ha, a més, altres correlacions que s'estableixen des del moment en què es fa un esforç per a investigar quantitativament aquestes tendències: ¿quina és, per exemple, la correlació entre l'evolució de la productivitat i la de la història dels preus i dels salaris dins la llarga durada? Des dels anys 1930, des dels treballs de Wilhelm Abel, han estat observats grans moviments seculars alternatius d'alça i de baixa dels preus agrícoles dins la molt llarga durada, acompanyats de tissors entre els preus i els salaris i de tissors entre els preus agrícoles i els preus industrials, tissors que s'inverteixen quan canvia la tendència. Doncs bé, en posar en correlació l'evolució de la productivitat dins la llarga durada amb l'evolució dels preus s'observa que hi ha una perfecta correspondència, correspondència que permet de pensar —ho llenço com una hipòtesi— que la llei del valor, tan

apreciada per Adam Smith abans que per Marx, és perfectament aplicable al funcionament de la societat medieval. Segons aquesta llei, els preus, més enllà de la situació immediata que els posa en relació amb la demanda, són en darrera anàlisi determinats per la quantitat de treball socialment necessari per a la producció.

Darrera observació sobre aquest punt i tornant al plantejament teòric: si és cert que la productivitat influeix en els preus i que influeix també sobre la sostracció o sobre el volum de sostracció —assenyalo només algunes de les relacions—, hem de qüestionar-nos l'origen d'aquesta tendència en el si de la productivitat i plantejar-nos noves recerques empíriques, quantitatives, en primer lloc per a saber quines unitats de producció són el motor d'aquest sistema. Aquesta recerca empírica —que en general ha estat mal feta— mostra que són les explotacions camperoles les que aporten la gran massa de la producció agrícola, incloent la producció de cara al mercat i no tan sols la d'autoconsum. És, doncs, en el funcionament d'aquestes unitats de producció que cal intentar de cercar l'origen dels fenòmens que es volen explicar, especialment el de la productivitat. Naturalment, ben aviat, s'arriba a constatar que la capacitat d'evolució, de progrés tècnic, de l'explotació camperola és molt dèbil perquè —ja tornaré a parlar-ne més endavant— es troba realment amarrada per una cotilla institucional, la del senyoriu i la de la comunitat rural que impedeix la innovació, la iniciativa intel·lectual, el perfeccionament dels mètodes, i que, per tant, només permet un desenvolupament en l'espai, un creixement extensiu, quantitatiu, un augment del l'espai conreat sense cap millora de la productivitat. Des d'aquest moment, l'expansió en l'espai es fa en condicions naturalment decreixents, és a dir en condicions progressivament menys favorables des del centre cap a la perifèria del terror, i en aquestes

condicions la productivitat del pagès va decreixent a mesura que es produeix l'expansió.

Amb aquest exemple he volgut dir que cal aprofundir la recerca, puix que disposem d'instruments, d'eines d'anàlisi, per a poder treure conclusions més profundes sobre l'economia medieval, i que és a partir d'aquesta recerca concreta i no purament especulativa que es pot avançar en el coneixement del sistema feudal.

Acabo ja el problema del procediment. Penso que he deixat clar que cal associar molt estretament el perfeccionament quantitatiu i el plantejament teòric, i que per això no hem de dubtar a treballar amb la més petita "microanàlisi", fins i tot amb un poble: s'hauria de pensar en la història com en la biologia, és a dir que els progressos del coneixement general parteixen d'allò més petit, de la cèl·lula viva més petita: l'explotació camperola.

III

Els resultats. Partint d'aquest plantejament i operant amb aquests elements és possible d'obtenir resultats susceptibles de modificar la imatge clàssica del feudalisme. Una vegada més em sento obligat a triar alguns dels aspectes que em semblen més útils per a la comprensió del feudalisme. Tractaré, doncs, tres aspectes: *a)* és un sistema basat en la petita producció familiar; *b)* és un sistema animat per una conjuntura específica; i *c)* és una "economia-món", dit d'una altra manera, és un sistema coherent a escala europea.

A. *Un sistema basat en la petita producció familiar.* Dir això és no dir res de nou. Marx ja ho havia explicat molt clarament; sense donar cap argumentació teòrica va com-

prendre molt intuïtivament que l'impuls de l'Edat Mitjana era basat en el retorn a la petita producció després del desenvolupament dels grans dominis improductius treballats per una mà d'obra servil. Però tot això ha estat oblidat i s'ha parlat massa del senyoriu, del gran domini, com si fos l'única cosa que s'hi pogués veure, alterant així la realitat. Avui les visions "dominicals" fallen pertot arreu, perquè ens hem adonat que no tot era règim dominical, sinó ben al contrari, aquest era excepcional. Puc fer al·lusió, per exemple als treballs de Verhulst, en els quals es mostra que, a part de la regió parisina que tenia unes condicions polítiques particulars i on hi va haver realment una reconstitució de dominis en profit de l'aristocràcia franca, a la resta l'esquema falla pertot arreu; penso també en els treballs de Pierre Goubert sobre Itàlia, etc. Però s'ha d'anar fins al final i treure moltes més conseqüències d'aquest fenomen perquè l'economia de la petita producció familiar constitueix el sector fort, el que marca tota la dinàmica en alça del sistema.

Primera observació: no hem d'oblidar que la noció d'explotació camperola comprèn en realitat dos tipus d'explotació diferent, la del llaurador i la del mosso, ambdues complementàries i interdependents. Aquesta diferenciació no es defineix només a partir de la possessió o no de la terra de conreu, sinó també a partir de la combinació característica del feudalisme entre treball qualificat—treball complex— i treball simple que trobem al camp, a les construccions, als obradors, etc. Pertot arreu hi ha un home qualificat i al seu costat el mosso que l'ajuda. Les grans fluctuacions de la productivitat del sistema es produeixen sobretot a causa de la modificació de les relacions entre aquests dos grups de la societat camperola: quan el sistema comença a deteriorar-se, el nombre de mossos—aquells qui treballen amb els seus braços sense emprar l'energia animal— creix; així es tendeix cap a la regulació.

Segona observació: la comunitat rural és el marc estructural que protegeix aquesta petita producció familiar, la que li dóna un suport tècnic mitjançant les pràctiques col·lectives que organitza i els drets d'ús de què gaudeix, i és també la que resisteix i lluita contra qualsevol innovació susceptible de trencar l'equilibri intern de la societat camperola. No és per casualitat que els consells de les comunitats rurals són generalment integrats per pagesos mitjans, i no pels més pobres o els més rics que farien perillar l'equilibri.

Tercera observació: la petita explotació està en competència amb el sector de la gran explotació, sobretot la senyorial. Hi ha una dialèctica entre aquests dos tipus d'unitat de producció i s'ha de prestar molta atenció a les seves articulacions —problema molt ben estudiat per Witold Kula— per a veure, especialment quan ens referim als problemes de transició, que la gran explotació senyorial, que és susceptible d'ésser la matriu de l'explotació capitalista ulterior, no pot desenvolupar-se si no és recolzant-se en les dificultats de la petita explotació, i que cada vegada que la petita té dificultats, la gran prospera, i, al contrari, cada vegada que la petita explotació es revifa, es reestructura i s'organitza millor, és la gran la que té dificultats. Hi ha, doncs, una dialèctica constant entre aquests dos elements, però és la petita, per la seva importància global, la que dóna a tot el conjunt el seu moviment, la seva dinàmica. En resum, és la petita producció la portadora de la dinàmica interna del sistema feudal.

B. *Un sistema animat per una conjuntura específica.* Una conjuntura específica, una conjuntura feudal completament diferent de la conjuntura capitalista, amb diferent tipus de moviment de durada curta, mitjana i llarga. Deixaré de banda els moviments de curta durada perquè són ben coneguts, les

crisis de subsistència, la crisi labroussianna, el cicle intradecennal —de menys de deu anys—, etc. Deixaré a part, també, els moviments de durada mitjana, més o menys trentenaris, que són objecte de discussió, de reflexió i de col·loquis sobretot amb els demògrafs, i que són d'una gran complexitat, però que no tractaré ara; només diré que probablement estan en relació amb el ritme de renovació de les generacions en les societats preindustrials. Però sobretot hi ha els moviments de llarga durada, els moviments centenaris, establerts des de fa més de mig segle, i en relació amb els quals formulo aquesta interrogació: ¿quina interpretació donem en l'estat actual de la recerca a aquestes alternances en forma de tisesores invertides entre preus i salaris, entre preus agrícoles i preus industrials?

Si la meua hipòtesi sobre la productivitat del treball és exacta —accepto les crítiques i estic disposat a retirar-la si s'estableixen contradiccions evidents o si se'm fan reflexions serioses—, podríem deduir-ne dues conclusions:

1. És l'estructura feudal la que genera per la seva pròpia natura aquests moviments de llarga durada. Per què? Perquè les tendències de la productivitat estan relacionades amb l'hegemonia de la petita producció familiar i les seves característiques, especialment la seva dèbil capacitat d'evolució tècnica, i aquest fenomen estructural és portador d'una certa tendència de la productivitat que repercuteix en els preus. Per tant, segons aquesta hipòtesi, tenim en aquest cas una conjuntura segregada per l'estructura.

2. I al contrari, la conjuntura actua directament sobre l'estructura i la transforma, puix que un moviment secular, quan està en alça, quan conjuga alhora la baixa dels salaris i l'alça dels preus agrícoles, afavoreix la concentració territorial, el desenvolupament de la gran explotació, i fa perillar les bases de la petita producció que són els fonaments d'aquest

sistema. Inversament, en les fases de retrocés, en les llargues fases d'estancament, es produeix un fenomen de desacumulació, de reconstitució de la petita producció, de manera que des d'aquest punt de vista ens trobem amb una dialèctica conjuntura/estructura específica del sistema feudal, que constitueix un element de la seva dinàmica. Tot això és sotmès a reflexió, i espero les objeccions.

C. *L'economia feudal és una "economia-món"*. Aquest punt el tractaré més detalladament més endavant; ara només voldria fer-hi unes observacions generals. Per què és una economia-món?

1. Perquè tot indica, com he dit abans, que hi ha un teixit homogeni, amb diferents graus de desenvolupament, amb condicions naturals diferents i amb molts altres factors de diversitat, però que és animat de banda a banda d'Europa per la mateixa estructura i per la mateixa conjuntura. A part d'alguns elements de diversitat entre els preus de l'Europa mediterrània i els preus de l'Europa del Nord, hi ha un mateix moviment de conjunt, una mateixa dinàmica, un mateix ordre que remou tota l'Europa Occidental.

2. Perquè aquest espai està jerarquitzat: hi ha uns centres de desenvolupament, unes aurèoles intermèdies que s'aprofiten sovint dels defalliments del centre i una perifèria de dèbil desenvolupament. A partir d'aquí s'estableix un mecanisme present a tots els nivells de la dinàmica del sistema feudal: l'intercanvi desigual entre centre i perifèria, entre ciutat i camp, entre homes més desenvolupats i homes menys desenvolupats, que ha d'ésser integrat en l'esquema, sobretot en l'esquema de transició al capitalisme.

Arribo a la meva conclusió. He intentat de transmetre-us el sentiment que el concepte de feudalisme és indispensable per a progressar, no com un fet donat sinó com a quelcom que

cal construir i que és imprescindible si hom vol fer altra cosa que una història descriptiva, si hom vol intentar de comprendre els fenòmens profunds de la transformació d'una societat. Per a acabar, diré que és realment per raons científiques i no per consideracions ideològiques —crec que això ha quedat clar— que defenso el concepte de feudalisme.

LA CRISI O LES DISFUNCIONS DEL SISTEMA

Vers l'any 1300, la societat medieval entra en una llarga crisi que durarà gairebé un segle i mig, de la qual sortirà a partir dels anys 1450-1460 amb un nou vigor que li permetrà de llançar-se a grans aventures: el Renaixement, l'expansió marítima, el descobriment de nous mons, les innovacions industrials, etc. En poques paraules, es produirà una revifalla a nivell general. Avui dia ningú no discuteix la realitat de la crisi, encara que és cert que s'ha trigat a prendre consciència de la seva profunditat, extensió i durada. Voldria dir, d'altra banda, que jo no faig cap oposició entre les nocions de crisi i de mutació, perquè és evident que aquests dos aspectes estan estretament associats i no s'oposen l'un a l'altre. L'existència d'aquest fet, doncs, amb aquesta doble característica no planteja problemes avui dia. El veritable problema rau en la interpretació, en l'explicació: un esdeveniment tan important com aquest necessita una explicació per a poder comprendre el moviment profund d'una societat. I en aquest sentit, què constatem? Doncs que, sobre la crisi del final de l'Edat Mitjana, hi ha una proliferació d'interpretacions de qualsevol ordre de pensament, que més endavant esmentaré sense fer-ne cap crítica, només per subratllar que sobre aquest tema han estat considerades gairebé totes les hipòtesis possibles i imaginables, totes excepte una, de la qual ja

parlaré en el seu moment. Vegem ara quines han estat aquestes interpretacions, una mica desordenadament:

La guerra. El primer lloc els estralls de la guerra, l'explicació més tradicional, la més antiga i no necessàriament falsa, justificada per les innombrables referències de les fonts a les desolacions, a les destruccions provocades pels homes de guerra.

L'explicació demogràfica. Segurament la més coherent de les explicacions que ara enumero, si més no aparentment, i en la qual es basen la majoria dels treballs fets actualment a Europa. L'aparença de més gran científicitat la trobem en les versions més elaborades, la de Michael Postan a Anglaterra i la de Le Roy Ladurie a França, que són basades essencialment en dos elements: d'una banda, l'esquema maltusià, és a dir el model segons el qual la població creix més de pressa que els recursos i provoca, per tant, una sobrepoblació que desorganitza el sistema social; i, d'altra banda, "l'accident" de la Pesta Negra del 1348, que va ésser una espècie de cop de peu donat al formiguer humà, una espècie de "shock" accidental, que venia de fora i que va desorganitzar la societat. Alguns, per tal de donar encara més atractiu a aquesta teoria, han afegit —l'època actual s'hi presta— un petit toc ecologista i han parlat de la noció de curt circuit epidemiològic, és a dir que Europa hauria perdut la seva immunitat contra el bacil de la pesta mentre que Àsia l'hauria conservada, i, de sobte, en estendre's aquella, Europa s'hauria trobat en contacte amb la malaltia i la catàstrofe. Aquesta versió és la més sofisticada.

L'explicació conjuntural. Desenvolupada sobretot per l'historiador alemany Wilhelm Abel i segons la qual la crisi del segle XIV-XV seria una crisi agrària més entre una sèrie de crisis agràries —de les quals presenta una cronologia fins al segle XVIII— que tindrien l'origen en el retrocés, en la depressió dels preus agrícoles.

L'explicació monetarista. Basada en la rarefacció dels metalls preciosos en totes llurs variants, tant si l'accent es posa sobre l'argent i l'esgotament de les seves mines de l'Europa central com si s'insisteix més en l'or i en la menor densitat dels corrents que el portaven des de les mines del Sudan a través del Magrib. Aquesta situació crearia un estat deflacionista que paralitzaria les activitats econòmiques.

L'explicació climàtica. Fa recurs als terribles hiverns i als mals estius. Les referències a les calamitats naturals són abundants en les fonts de l'època; fins i tot l'activitat solar ha servit per a donar explicacions històriques a la crisi.

Alguns historiadors s'han sentit preocupats per aquest esclat d'hipòtesis diverses sobre el problema de la crisi del segle XIV, com li passà al meu vell mestre Edouard Perroy que, poc després d'acabar la Segona Guerra Mundial, en un article dels *Annales* del 1947, va intentar de fer una combinació de diverses d'aquestes explicacions presentant un model que integrava alhora la crisi agrària, l'economia de guerra, la introducció del factor impost, és a dir, la fiscalitat, i, finalment, la Pesta Negra. Perroy arribà a una conclusió que, no obstant això, no és gaire sintètica, i és que no hi va haver crisi sinó un encadenament de crisis successives que s'anaven rellevant l'una a l'altra i que totes plegades arrossegaren l'Europa Occidental a la depressió.

Hi ha, doncs, moltes hipòtesis, però en falta una: la hipòtesi d'una crisi del sistema, d'una desorganització quasi orgànica del sistema sòcio-econòmic. No ens ha de sorprendre que no s'hagi donat mai aquesta explicació, puix que si s'admet la crisi del sistema s'ha d'admetre també el sistema, i és aquí on es plantegen els problemes en qualsevol corrent historiogràfic. Jo gosaria dir, per a acabar aquesta introducció, que la proliferació d'aquestes anàlisis, i l'esforç d'imaginació que ha estat desplegat per a esbrinar allò que va passar als

segles XIV i XV, és en gran part resultat d'un intent de vorejar d'alguna manera aquest obstacle i d'evitar de plantejar-se el tema en termes de sistema sòcio-econòmic. Per contra, el que tot seguit exposaré tindrà com a principal orientació i com a conclusió el voler subratllar que aquesta crisi va ésser deguda essencialment a una sèrie de disfuncions, és a dir que hi va haver una desorganització del sistema. Va arribar un moment que la mecànica del sistema ja no funcionava. No pretenc de rebutjar les interpretacions que acabo d'esmentar, ben al contrari, àdhuc n'englobaré algunes però dins una anàlisi que vol ésser més general.

I

Començaré fent allò que podríem anomenar, emprant la terminologia mèdica, un "balanç clínic", és a dir una descripció que en principi no té cap voluntat interpretativa sinó que pretén d'ésser un balanç previ imprescindible per a poder endinsar-se en el cor del problema. Aquesta aproximació descriptiva tindrà com a fil conductor la idea de la generalitat de la crisi europea. Dic generalitat, no uniformitat, puix que, com veurem, aquesta generalitat encobreix no tan sols diversitats sinó també veritables contradiccions; hem de tenir una visió dialèctica del conjunt.

A. En primer lloc és *una crisi general en l'espai*, perquè cap regió d'Europa no es va estalviar les seves diverses manifestacions. Per a il·lustrar-ho millor vegem el balanç demogràfic, el primer indicador a tenir en compte si es vol conèixer la profunditat de la depressió. El resultat és que a tot arreu aquest balanç és greu; en els casos límit, com ho és per exemple el cas que jo he estudiat, el de Normandia, en un

segle i mig hi ha un dèficit de població d'un 78 %, és a dir que desapareixen més de les tres quartes parts de la població, la qual cosa és força important. És cert que aquesta xifra no es pot aplicar a tot arreu i que, des del punt de vista demogràfic, hi ha grans variacions segons les regions; però també és cert, i vull fer-ho notar, que algunes dades que poden semblar contradictòries són artificials perquè els historiadors han tingut dificultats per a admetre la profunditat del fenomen. Us en donaré un exemple molt significatiu referit al camp de la Conca Parisina que va ésser estudiat per Guy Fourquin en la seva tesi ja fa uns quants anys. Avui dia, els anys vuitanta, i basant-se en les seves conclusions, encara trobareu escrit o reproduït que el dèficit demogràfic del camp parisenc, l'any 1460, només era d'un 50 %. Estic pensant, per exemple, en la *Histoire de la France rurale*. Aquestes dades m'han plantejat problemes, perquè tot just al costat —només calia traspasar un petit curs d'aigua— el dèficit passava d'un 50 % a un 78 %. Em vaig preguntar si les xifres de les meves fonts no m'enganyaven; vaig verificar-ho i vaig publicar en la meua tesi la comprovació del càlcul fet per l'autor de *Les campagnes du Bassin Parisien*, a partir de les xifres que ell havia publicat: va resultar que, refent les operacions, el dèficit de la Conca Parisina era d'un 75 %. En realitat el mateix autor ho havia calculat, però havia dit “un 75 % és massa, no és possible”, i va afegir més endavant “Sens dubte, els capellans que empadronaren la població l'any 1460 es deixaren portar pel pessimisme...”, per això ho va corregir i va dir “un 75 % és massa, admetem un 50 %”. Des d'aleshores s'ha anat conservant aquesta xifra d'un 50 %, fins i tot en els manuals. Però quan jo vaig refer el compte en un petit paràgraf, l'autor no em va pas esbrincar, ningú no ho va fer, ningú no em va discutir la correcció. Si us he parlat d'aquesta anècdota és per a mostrar-vos fins a quin punt ha estat difícil de prendre realment conscièn-

cia de l'extensió del dèficit demogràfic i per tant de la crisi.

Dit això, i deixant de banda aquest cas, és del tot cert que ens trobem en presència de desigualtats a escala europea; el que ens hauria de sorprendre és precisament el fet contrari. No hem d'esperar trobar una situació uniforme sinó que les desigualtats són justament un dels principals indicadors i reveladors del procés de crisi considerat en el seu conjunt a escala europea. Quan puguem disposar d'un balanç fermament establert, segurament podrem veure com es dibuixa una zona central, la més directament afectada per l'esfondrament demogràfic, la més mortífera, que comprendrà el Nord de França sobretot, envoltada d'una primera aurèola formada pel Sud d'Alemanya, el Milanesat i potser també el Nord de la Península Ibèrica, on el balanç serà menys greu. Diversitat en els grans conjunts, però també diversitat a nivell de petites regions, les més pobres de les quals van patir més el dèficit demogràfic.

No ens ha de sorprendre que el centre de la depressió demogràfica el constitueixen precisament les regions que havien estat els principals pols de desenvolupament agrícola precedentment i on les densitats rurals havien assolit els nivells més alts l'any 1300, puix que va ésser aquí on realment es va topar amb l'obstacle de l'aturament dels artigaments i la consegüent pauperització camperola. Tampoc no és sorprenent que la zona immediatament perifèrica s'hagi beneficiat d'aquesta situació: Anglaterra, per exemple, va treure profit d'una considerable transferència d'ingressos procedents de França, gràcies a les relacions que van mantenir durante els primers decennis de la Guerra dels Cent Anys; també va treure profit de la decadència del drap flamenc i va poder basar la seva industrialització sobre el tèxtil gràcies al retrocés de la gran indústria flamenca. Tot això, a priori, no ens ha de sorprendre.

L'evocació descriptiva ens permet de comprovar, doncs, que hi ha una interdependència entre els diversos elements del conjunt europeu. Sabem així que les desgràcies d'uns poden ésser útils als altres. Heus aquí una primera observació sobre la generalitat del fenomen en l'espai, matisada naturalment per l'existència de diversitats.

B. Segon aspecte de la generalitat de la crisi: no és tan sols una crisi d'ordre econòmic i demogràfic, sinó que afecta tots els aspectes de la vida social, és *una crisi general*. Una de les debilitats de l'esquema maltusià, és el fet d'acontentar-se de donar una explicació purament econòmica i demogràfica, sense integrar a l'anàlisi les dimensions polítiques, socials i ideològiques. Per exemple, la crisi reflecteix també una exasperació de la lluita de classes, tal com ho ha demostrat Rodney Hilton en el seu llibre sobre els moviments camperols. Fins al final del segle XIII els moviments camperols són en general moviments relativament pacífics que van conquerint una sèrie de franquícies, però sense desembocar en veritables explosions, en enfrontaments armats fonamentats en odis de classe. A mesura que s'acosta el segle XIV ja es passa als enfrontaments: primer a Flandes, després es produeix la gran *Jacquerie* de la regió parisina l'any 1358, més tard l'explosió anglesa del 1381, després explotarà Bohèmia. Deixo de banda el cas de Catalunya, perquè potser sigui un fenomen específic, un problema més complex, i per això no l'integro necessàriament en el procés dels anys 1300-1400. S'acaba, doncs, la relativa pau social que semblava haver-hi anteriorment, i comencen els enfrontaments.

La crisi es fa palesa també en l'exasperació dels conflictes feudals a escala europea, una exasperació generadora d'una sèrie de trastorns, de guerres internes o externes. La guerra esdevé endèmica; de vegades, en algun lloc, s'atura momen-

tàniament però torna a començar poc temps després. Aquest fenomen és general, cap lloc d'Europa no se'n salva: ni Itàlia, ni l'Imperi, ni la Península Ibèrica, ni naturalment França i Anglaterra, que són al bell mig del conflicte amb la Guerra dels Cent Anys. Aquest fenomen de guerra és, d'altra banda, una de les modalitats més característiques de transferència dels efectes de la crisi d'una regió a l'altra, és una manera de generalitzar-la. Vegem-ne un exemple: Duguesclin va solucionar o alleugerir el problema de les innombrables destruccions efectuades per companyies mercenàries al centre de França enviant-les cap a la Península Ibèrica. Després d'haver saquejat les regions franceses i d'haver escampat la desolació, aquests guerrers-malfactors es van dirigir cap a altres regions que fins aleshores s'havien estalviat relativament aquests efectes, contribuint a la generalització i produint un anivellament gràcies al mecanisme de la guerra. En aquest cas hi ha, doncs, una dimensió política i militar ben evident que cal tenir en compte.

Finalment, la crisi del feudalisme és també molt clara en el terreny ideològic. L'esquema dels Tres Ordres —els famosos *bellatores*, *oratores* i *laboratores*—, que constitueix la carcassa ideològica fonamental d'aquesta societat, perd credibilitat al segle XIV, precisament quan els pagesos han de suportar les agressions feudals i ja no troben la protecció que esperaven obtenir del senyor. A la mateixa base del sistema s'obre una profunda fissura. D'altra banda, als estaments superiors de la societat, un nou pensament polític de contingut molt més laic intenta d'alliberar-se i comença a fer trontollar els fonaments del pensament sorgit de la Reforma Gregoriana que coronava l'edifici feudal. També apareixen de nou heretgies, de vegades amb molta empenta com va passar a l'Europa Central. Finalment, la mateixa Església, com a aparell ideològic, comença a esmicolar-se al final del segle XIV, la qual cosa contribueix a debilitar la seva influència moral.

Per tant, des de qualsevol perspectiva veiem fenòmens de disgregació, fractures, que no ens permeten de reduir la crisi del sistema feudal a una sola dimensió econòmica. Queda clar, doncs, que la crisi del feudalisme és molt àmplia i que no és reductible a un de sol dels elements esmentats. Per exemple, i sense voler restar importància a la lluita de classes, que crec que hi té un gran paper, no puc però considerar-la el factor essencial de la interpretació de la crisi com ho fan alguns, puix que, si bé és cert que la societat anglesa va trontollar l'any 1381, resta per explicar per què aquest trontollament va tenir lloc l'any 1381, per què i en quines condicions es va produir al segle XIV i no al segle XIII quan la feudalitat subjectava fermament els camperols. Crec que no es pot respondre a totes aquestes qüestions parcialment sense analitzar-ne les condicions socio-econòmiques, i per això ara deixaré de banda els aspectes descriptius, el nivell dels fenòmens aparents, i m'endinsaré en el si del sistema amb la intenció, no de trobar una explicació a priori, sinó de saber què és el que va passar i de respondre a les qüestions plantejades.

II

Aquesta segona part farà referència a allò que jo anomeno *la primera disfunció del sistema: el bloqueig de la producció agrícola*, és a dir un fet estructural. Perquè pugueu seguir millor el fil del raonament us diré que el basaré en la confluència de dues disfuncions: una referent a la producció i l'altra referent a la repartició. La confluència o l'addició d'aquest dos fenòmens donarà un caràcter explosiu a aquesta depressió.

En primer lloc, el bloqueig de la producció agrícola. Començaré pel fet més aparent, menys discutit i menys

discutible: tothom està d'acord que a l'origen de les dificultats econòmiques hi ha un aturament del creixement agrari a Europa, que es va començar a produir al llarg del segle XIII i per a algunes regions, al principi del segle XIV. No tornaré a parlar de fets ben coneguts: artigaments portats més enllà dels límits acceptables, explotacions agrícoles dividides a l'extrem, una productivitat del treball al camp en decadència, terrers sobrecarregats d'homes, sobretot de mossos, de gent sense cap qualificació ni cultura; i finalment, per a completar aquest quadre, una doble impossibilitat de posar en explotació noves terres alhora que de dur a terme un seriós progrés tècnic, tret d'alguns casos particulars i marginals. En analitzar aquesta situació, de seguida ens adonem que es tracta d'un atzucac històric, perquè des d'aleshores el sistema és incapaç d'assegurar un mínim de creixement, ha arribat realment al seu sostre, i a partir d'aquell moment es debat contra múltiples dificultats, especialment contra l'excés d'homes. Aquest quadre clàssic no ha estat discutit, si més no pel que fa a la zona central afectada per la crisi; però no és recordar aquests fets el que jo voldria, sinó qüestionar-me sobre el significat profund d'aquesta situació, quines són les seves arrels estructurals i quines són les seves conseqüències.

A. *El significat*: què significa aquest sostre de creixement? En primer lloc és una expressió de la dèbil capacitat d'evolució tècnica del sistema feudal. Considero necessari deturar-me un instant en aquesta qüestió: en el fons, ¿a què és deguda aquesta incapacitat del sistema feudal d'aportar solucions, de trobar una sortida davant la pressió del nombre d'homes, de trobar una forma d'intensificació dels conreus davant l'agulló de les necessitats?

La primera observació que cal fer és que no es pot dir que feudalisme sigui, purament i simplement, igual a estanca-

ment: això és fals, és una equació simplista que ignora el camí recorregut tècnicament des de l'Antiguitat en una sèrie de camps ben coneguts com ara la utilització d'energia, els progressos en l'utilatge, i en general els progressos en les pràctiques agrícoles. Indiscutiblement hi va haver un salt endavant, però un salt endavant que cal situar cronològicament, un salt endavant que, com també diu Pierre Bonnassie, ha precedit l'establiment del sistema feudal, de la revolució feudal del segle XI, i que ha d'ésser posat a l'actiu dels pagesos lliures que constituïen l'esquelet del camp a l'Alta Edat Mitjana. Sense entrar en detalls podem comprovar-ho en recerques actuals sobre el Mâconnais on constatem que els molins ja existien abans de la instal·lació de l'abadia de Cluny, la qual es va limitar a comprar-los o a fer-se'ls lliurar a través de donacions piadoses. Per tant, no va ésser l'establiment del senyoriu allò que va comportar la instal·lació dels molins; en general, la majoria dels progressos tècnics van ésser realitzats durant l'època franca. Aleshores, què és el que realment va aportar el sistema feudo-senyorial? Va aportar una generalització i una estructuració d'aquests coneixements, d'aquests progressos tècnics, fins a l'extrem de fossilitzar-los, d'immobilitzar-los en l'estat en què es trobaven quan es va establir aquest sistema. Ara bé, això no és negatiu precisament perquè hi ha un efecte de generalització, encara que només fos a escala europea. Podem afirmar que el sistema feudal va dur a l'apogeu la civilització agrària d'Europa basada en les petites produccions familiars i en les aldees de pagesos arrelats a la terra. Però també hem de dir que des que el senyoriu va estructurar, va enquadrar, l'aldea, l'explotació camperola es va trobar estretament amarrada tant per la comunitat rural de la qual sorgeix com pel senyoriu. Cal reflexionar i pensar com es podia en aquella situació, en aquelles condicions, des d'aleshores modificar el sistema, com es podia innovar la tècnica

agrària, com es podia pensar a introduir, per exemple, una reconversió ramadera. Era impossible, impossible amb tots aquests frens socials que encara que van contribuir a generalitzar els progressos tècnics, també els van fossilitzar. Dit amb altres paraules, aquestes "relacions de producció" van deturar —o en tot cas van frenar— l'evolució tècnica, i des d'aleshores el sistema, en el conjunt del seu funcionament social, va impedir qualsevol progrés tècnic. La responsable d'aquesta situació és la cotilla institucional que estructura el treball agrícola. Així doncs, ens trobem en aquest període central de l'Edat Mitjana, als segles XI-XIII, en presència d'un fet estructural que només permet un creixement extensiu, un creixement en l'espai, de manera que tot el creixement medieval es basarà en els grans artigaments, és a dir, es caracteritzarà per la hipoteca de l'espai i la reproducció del sistema organitzat que es difon pertot arreu a l'interior d'aquest espai. En resum, la principal característica pràctica (o una de les principals) del feudalisme és el creixement extensiu sobre la base d'unes tècniques, d'un utilatge i d'unes pràctiques agrícoles estables, i jo diria fins i tot d'uns resultats també relativament estables. Ens trobem, doncs, davant un bloqueig que tindrà conseqüències.

B. *Les conseqüències del bloqueig de la producció agrícola.* A curt termini les conseqüències són múltiples i contribueixen a fer més fràgil l'economia camperola: no és possible de donar una resposta a la pressió demogràfica esdevinguda insuportable, no és possible de donar una resposta —tenint en compte el bloqueig de la producció— al pes de la ciutat; ciutat que, dins aquest sistema, creix en efectius més de pressa que el camp que l'envolta: aquest és un dels problemes que crea una distorsió en relació amb els recursos. Al capdavant allò que en resulta —ja ho he dit abans— és una baixa de la productivitat del treball. Dit amb altres paraules, vers l'any 1300, d'una

manera generalitzada i a partir d'aquest blocatge de la producció, es planteja un problema cada vegada més greu: la capacitat de reproducció de l'explotació camperola, és a dir la capacitat d'assegurar la continuïtat de la producció, és qüestionada. Qualsevol pagès ha de fer una triple distribució del seu producte: ha de pagar els censos, ha de fer front a l'autoconsum familiar i ha de preveure la inversió, és a dir el manteniment de l'utillatge i les llavors; i precisament la capacitat d'assegurar l'autoconsum d'una banda i la inversió de l'altra és el que resulta més afectat davant la pauperització dels camperols vers l'any 1300 a causa del blocatge de la producció. Aquest n'és el resultat a curt termini.

A més llarg termini, el blocatge o la inèrcia del sector agrari constituirà un segon pla imprescindible per a comprendre el problema de la transició, perquè això significa que des d'aleshores ens trobarem amb una economia, el sector més pesant de la qual —un 80/90 %— serà un sector inert, incapaç de transformar-se, incapaç d'una millora qualitativa sensible. Un historiador francès, Morineau, va demostrar que respecte al progrés del segle XVIII hom s'havia fet massa il·lusions, puix que la inèrcia del camp francès es va prolongar fins al principi del segle XIX. Vull prevenir les objeccions!: és cert que hi va haver progressos, aquí i allà, però haig de dir una vegada més que són progressos marginals, com és el cas de la intensificació dels conreus a les rodalies de les ciutats flamenques, on es va deixar de practicar el guaret i es van doblar els rendiments. Un altre exemple, el més espectacular, és el de les *enclosures* angleses que comencen a establir-se al final de l'Edat Mitjana. Però aquests fenòmens només tenen lloc allí on el que jo anomeno teixit social dels camperols i de la comunitat rural és esquinçat o trencat per l'ofensiva dels senyors anglesos; en el cas del moviment de les *enclosures*, després de liquidar la comunitat, els senyors poden transfor-

mar la terra en pastura i practicar la ramaderia extensiva. El cas de Flandes és molt particular perquè les distàncies entre les grans ciutats són curtes, 30/40 quilòmetres de separació, i per tant les comunitats rurals es veuen ofegades per la forta presència de la ciutat. Aquestes situacions són, però, excepcionals en relació amb la situació general en què el teixit agrari impedeix de dur a terme qualsevol canvi qualitativament considerable.

Tornant a la crisi del segle XIV, es produeix un bloqueig del creixement de la producció agrícola que, no obstant això, no serveix per a explicar de cap manera les catàstrofes posteriors. L'esquema maltusià és insuficient per a donar una explicació en aquest sentit: si el problema fos només una qüestió de superpoblació i recursos, després d'uns quants anys de fam s'hauria pogut restablir l'equilibri; però si les coses van desenvoluparse d'una altra manera va ésser perquè al bloqueig de la producció es va afegir una altra disfunció del sistema, referent a la repartició.

III

Una disfunció referent a la repartició. Anant al gra diré que, de sobte, els pagesos europeus es van veure obligats a cedir una part molt més gran de la seva producció sota la forma de diverses imposicions públiques. És un fet que curiosament els historiadors de l'economia no han considerat prou seriosament: en pocs decennis va entrar en escena un sistema de contribucions públiques que va ésser organitzat molt ràpidament i d'una manera permanent; aquest és un dels fets més importants de la història agrària. Si recordeu que les explotacions camperoles es trobaven al llindar de la supervivència, que estaven amenaçades en la seva capacitat de reproducció,

comprendreu que aquesta entrada en escena d'un sistema de contribucions va ésser un cop dur per al camp: a Normandia, per exemple, la sostracció sobre l'economia camperola va duplicar-se en deu anys.

Per a comprendre millot aquest fenomen, analitzaré també els seus orígens i les seves conseqüències.

A. *Els orígens.* El punt de partida és allò que ha estat anomenat, d'una manera molt general i sense discussió, la crisi de les rendes senyoriales. Per a prendre consciència d'aquesta crisi de les rendes senyoriales no cal fer gaires estudis quantitatis. Vers l'any 1930 aquest fenomen va ésser tret a la llum per Marc Bloch en l'obra *Caractères originaux de l'histoire rurale française*, en la qual, a més d'identificar el problema, afirma que “a causa d'aquesta crisi de les rendes senyoriales acaba l'Edat Mitjana i comencen els Temps Moderns”, és a dir que ja des del 1930, Marc Bloch va entreveure la principal articulació entre aquests dos períodes de la història d'una manera intuïtiva, sense donar-ne una explicació teòrica, i va subratllar amb força aquest fenomen. Per a apreciar l'evolució quantitativa de les rendes dominicals només cal fixar-se en qualsevol comptabilitat senyorial o en els comptes reials, puix que el rei és un senyor més: des de mitjan segle XIII, la part que correspon a les rendes senyoriales va disminuir. Per què? Aquest és el problema. Per què disminueixen les rendes senyoriales? En la meva tesi vaig presentar un esbós de resposta que a molts va semblar provocadora; avui dia mantinc la seva formulació encara que hi he introduït certs matisos. Aquesta disminució de les rendes senyoriales és simplement el resultat d'una baixa tendencial de la taxa de sostracció. Veieu on és la provocació? De seguida se'm va retreure que estava transposant —quan jo en realitat ho vaig formular així expressament— la famosa baixa tendencial de la taxa de

benefici de Marx, les variacions de capital constant i de capital variable, etc., la qual cosa va fer riure a molts dels meus col·legues. Vaig afegir que hi havia una correlació directa entre la baixa de la taxa de sostracció i la baixa de la taxa de productivitat, que és un element tendencial de la producció camperola a l'Edat Mitjana, que l'una no existia sense l'altra, i que eren dues tendències complementàries del sistema. Finalment, per a completar aquesta explicació, vaig dir que la classe feudal havia suportat, sense massa problema, aquesta baixa durant molt de temps perquè, paradoxalment, en treia profit, puix que la baixa de la taxa de sostracció havia, en darrera anàlisi, facilitat el creixement, i que encara que el senyor sostragués menys de cadascun dels seus contribuents, com que el nombre de contribuents creixia, l'import de les rendes es mantenia.

Avui, mantinc íntegrament aquesta anàlisi, sense cap concessió, excepte, com a màxim, certes formulacions, suposant que aquestes provoquin inquietuds. Resten els fets, i sobre ells no puc evitar de plantejar-me certes qüestions. Si ens fixem en les càrregues que recauen sobre la tinença camperola, des de l'època carolíngia fins al segle XVI, ens podem plantejar la següent interrogació: hi ha una baixa o no?, en particular, hi ha reducció de les joves —els serveis personals— o no?, hi ha transformació o no dels censos en espècie en censos en diners?, hi ha erosió o no del valor real de les rendes o dels censos fixats en diners durant aquest període? La baixa és absolutament indiscutible, fins al punt que al final d'aquest període, al segle XVI, quan realment es marca el final d'aquesta evolució, el pagès de tinença ha esdevingut de fet un veritable propietari de tan lleuger que li resulta el cens. Aleshores, entre l'època carolíngia i el segle XVI, entre el punt de partida i el punt d'arribada, hi ha un procés, una evolució, amb unes etapes que podem analitzar

quantitativament i, això és indiscutible, hi ha una “tendència a la baixa” —diguem-ho així i evitem la dificultat del concepte de “baixa tendencial”—. De qualsevol manera, el mot “tendència” o l'adjectiu “tendencial” no té altra funció sinó la de subratllar que no és necessàriament un moviment continu, regular, uniforme, sinó que és una tendència i que els senyors podien reaccionar contra la tendència, reacció de la qual tenim exemples, com és el cas, a l'Anglaterra del segle XIII, de l'enduriment del règim senyorial i l'empitjorament de la condició de la classe servil.

No hi ha cap contradicció, doncs, en aquest argument: hi ha una baixa de la sostracció, però per què és produeix aquesta baixa? Aquest és el problema, i ara toquem qüestions de fons de la societat medieval. N'hi ha que diuen: és a causa de la lluita de classes, i jo em pregunto si això és cert o és fals. Jo diria que és cert i que és fals alhora. Cert perquè és el resultat d'una pressió camperola, una pressió quotidiana, no necessàriament espectacular, que comença simplement amb el fet d'amagar algunes garbes quan els agents senyorials vénen a recollir el delme i que adquireix formes més elaborades quan les comunitats camperoles prenen model de les comunes urbanes per a conquerir franquícies; per tant, d'algun manera és cert que hi ha una lluita de classes. Però, ensems és fals, perquè per a obtenir uns determinats resultats tot depèn de la situació en què la lluita de classes es desenvolupa, puix que la confrontació és cosa de dos, els pagesos i els senyors, i la tendència podia haver estat inversa, ¿per què els senyors no van aconseguir d'imposar una alça tendencial de la sostracció enfront de les pressions camperoles? Aquesta és la veritable qüestió, i el recurs a la lluita de classes, purament i simplement, no ho explica. Per això penso que el que és important és l'examen de les condicions en què es desenvolupa aquesta lluita de classes, i aquí és on la meua tesi s'allunya

de la de Brenner. A la seva afirmació que és la lluita de classes la que ho explica, jo contestaria tot preguntant per què els senyors no van ésser els vencedors i en virtut de quina llei els dominats resultaren els vencedors d'aquest tipus d'enfrontament.

Allò que em sembla realment l'origen d'aquest fet —ho expressaré en termes una mica abstractes i provocadors— és la contradicció entre el caràcter de la producció i el caràcter de la propietat, la contradicció entre el caràcter familiar, individual, de la petita producció i la gran propietat. El sistema feudal és això, és la petita propietat enfront de la gran propietat; i l'enfrontament de la societat feudal és l'enfrontament d'aquests dos elements, la qual cosa significa una lluita dels drets útils contra els drets eminents directes. En el terreny del quotidià, ho podríem comparar amb l'enfrontament entre el propietari i el llogater. I, en l'altre extrem de la piràmide social, entre l'afirmació dels drets del vassall sobre el feu i la resistència del senyor. L'evolució de la tendència va ésser a favor d'aquell que exercia els drets útils, és a dir es van enfortir els drets del vassall. Aquesta tendència, en el si de la societat feudal, és a l'origen de la baixa tendencial de la taxa de sostracció. És realment la presència del pagès de tinença, de l'usufructuari de la terra, sobre la seva explotació la que li permet de controlar el procés de producció, mentre que el senyor resta a l'exterior i només exerceix un poder de coerció manllevat de la seva posició política.

En resum i anant de baix a dalt: hi ha una contradicció en el cor del sistema entre l'ocupant de la terra i el seu senyor i una baixa tendencial de la taxa de sostracció resultat d'aquesta contradicció, que mentre el creixement del sistema la compensa no té gaires conseqüències, però que, quan el sistema comença a tocar el seu sostre, provoca una crisi en les rendes senyorials. Si la classe dirigent no aconsegueix de mantenir

les bases materials del seu poder és que hi ha una disfunció referent al repartiment del producte; aleshores és quan es busca una solució —ja veurem que n'hi haurà diverses—, solució que s'institucionalitzarà i que es traduirà en l'establiment d'una nova forma de sostracció: la sostracció fiscal.

B. *Les conseqüències.* Des d'aquest punt de vista, l'explicació és relativament més simple. La noblesa respon a la crisi de les rendes de diverses maneres, com per exemple amb el pillatge o a través de diferents fenòmens de guerra que, des d'un punt de vista econòmic, no són altra cosa sinó un altre tipus de sostracció que anomenaré “salvatge” per oposició a la sostracció consuetudinària. Ben aviat, però, serà introduït l'impost públic, del qual la noblesa, l'aristocràcia, és la principal beneficiària ja sigui en forma de sou, en concepte de serveis al príncep en la seva administració de justícia o en qualsevol altra estructura, o bé simplement en forma de pensió.

Quines són les conseqüències d'aquest fenomen? Les analitzaré breument, tot distingint-ne dos aspectes: 1) els efectes directes sobre l'economia camperola; i 2) una sèrie d'efectes indirectes, que jo anomeno “efectes d'espiral”, que van desorganitzar l'economia feudal.

1. En primer lloc, els *efectes directes* sobre l'economia camperola. Faig novament referència a l'esquema que he evocat abans: repartició del producte, autoconsum, inversions, sostracció. En deu anys i d'una manera sobtada es duplica la sostracció i la situació esdevé molt crítica: la reproducció esdevé regressiva; moltes explotacions es troben desestabilitzades, i els pagesos endeutats comencen a alienar una part del seu bestiar primer, després una part de la seva explotació i finalment venen l'explotació —quan no són empresonats a causa de llurs deutes— i tempten fortuna a la ciutat. Si

observem allò que passa els primers decennis del segle XIV, tant a Provença com a la Conca Parisina o a Normandia, veurem que la desestabilització és ben palesa i que concretament s'expressa per mitjà del retrocés de l'espai conreat i per la davallada de la producció. D'altra banda, hi ha conseqüències socials impressionants: s'ha iniciat un procés de pauperització brutal que colpeix els camperols i del qual és una prova —si trobem indicacions precises— l'augment regular de la taxa de mortalitat des de l'any 1300. Disposem d'un registre parroquial, el del poble de Givry a Borgonya, que ens permet de conèixer-ne any darrera any la mortalitat i comprovar que la seva taxa ascendeix regularment fins el 1348, any en què apareix la Pesta Negra. Això és el que jo anomeno un "cop de bastó" sobre l'explotació camperola, donat a través d'un sistema de contribucions fiscals. La Pesta Negra no és un accident sinó que s'inscriu dins aquest context, context que si bé no justifica la seva aparició, sí que explica la gravetat dels danys que causa.

2. En segon lloc, *els efectes indirectes*, els efectes d'espiral, que desorganitzen la societat medieval.

Primer, *l'espiral de la guerra*, del qual ja he parlat abans. La generalització de la guerra no és tampoc un accident, és precisament un efecte d'aquesta situació i de les dificultats senyorials. A més a més, la guerra repercuteix en la crisi, més quan es transforma tècnicament i socialment i es converteix en una guerra professional, una guerra que acumula cada vegada més destruccions, una guerra que adquireix una dimensió econòmica al segle XV. Jo l'anomeno efecte d'espiral perquè el punt més baix de la crisi és assolit precisament quan la guerra es desinstitucionalitza (quan el soldat ja no està enquadrat en tropes regulars sinó que per manca de manutenció —de sou i aliment— busca el seu avituallament per qualsevol altre mètode), i es converteix en una veritable espiral de degradació progressiva del procés.

Segona espiral, *l'espiral de l'impost*. La introducció de l'impost al començament del segle XIV va significar un cop fort sobre la societat medieval; però a més a més, aquesta introducció del factor fiscal s'agreuja progressivament perquè és un impost de repartició, és a dir que és repartit i recaptat per les mateixes comunitats camperoles i, a mesura que els contribuents són eliminats, físicament o econòmicament, i que per tant el seu nombre disminueix, el pes dels impostos sobre els que queden esdevé cada vegada més feixuc.

Finalment, hi ha *una espiral conjuntural* que s'afegeix a les precedents. Em refereixo a la baixa dels preus agrícoles: és un moviment de llarga durada que, lluny d'ésser continu i estable, està marcat per una sèrie de grans accidents que són accentuats per èpoques de penúria. A més a més, hi ha una depreciaió més que secular dels preus agrícoles que té conseqüències considerables per als productors de béns en espècie i que és accelerada pels progressos de la productivitat: a mesura que el sistema s'esfondra i comencen a reestructurar-se les explotacions, la productivitat torna a augmentar dins la mateixa crisi i per tant afavoreix encara més la baixa dels preus agrícoles. Així mateix, la davallada demogràfica a causa de les grans mortalitats fa disminuir la demanda, i aquest fet, segons la llei de l'oferta i de la demanda, a curt termini afavoreix la baixa dels preus agrícoles, factor que agreuja la desorganització de l'economia.

Podria fer-hi intervenir altres factors, però crec que els que acabo d'esmentar són suficients per a explicar la desestabilització de l'economia camperola als segles XIV i XV. Les molles d'aquesta economia van ésser tan estirades que es van trencar i van provocar veritables desorganitzacions socials. En el cas de França, repetidament ho podem comprovar: els anys 1348/60, 1415/21, i els darrers anys de la Guerra dels

Cent Anys, 1438/50, ens trobem amb una societat realment desestructurada.

Arribo ara a la conclusió de la meva exposició. Sóc conscient que he pecat d'excés d'esquematització, animat també per una voluntat pedagògica. Per a acabar, faré només unes quantes observacions:

1. Tot allò que he dit fa referència sobretot a les zones centrals d'Europa, que són les més exposades i les primeres afectades, vers l'any 1300, pel bloqueig agrari, i les que més van patir de superpoblació en un primer moment i de retrocés demogràfic posteriorment.

2. Si la meva tesi és exacta, és clar que la crisi és el resultat de l'addició de les dues disfuncions de què he parlat. Aleshores, ¿és possible de mantenir encara la tesi tradicional marxista segons la qual, en el fons, la crisi dels segles XIV-XV, és a dir la crisi del feudalisme, seria provocada per l'embranchida de les forces productives? Jo crec que s'ha de matisar la resposta: no nego que l'impuls de les forces productives hagi intervingut en aquella desorganització, però el factor principal, segons el meu parer, és realment la disfunció dels mecanismes tradicionals de la societat medieval; aquest és l'element principal, puix que són els mecanismes tradicionals —les rendes senyorials— allò que exigeix realment un replantejament de la qüestió. Des del moment en què el sistema comença a desorganitzar-se, sobretot a la zona central afectada, és evident que s'obren escletxes per les quals s'introdueixen de seguida noves forces tot provocant una competència molt més viva. Quan dic això penso en Catalunya, però sobretot penso en Anglaterra que comença a destacar-se davant una Itàlia del Nord defallent i un regne de França en plena descomposició, i aquest és un element agreujant de la

crisi general. No es pot negar tampoc el fenomen global de la crisi a escala europea fent servir com a pretext els progressos o encara un cert dinamisme perceptibles aquí o allà, en un o altre sector o regió.

3. Darrera observació: aquest model no és aplicable cegament a totes les regions d'Europa. Jo només he volgut exposar aquí un mètode d'aproximació, demostrant que és possible de trobar elements d'explicació en la realitat aparent i proposant de fer un esforç per a esbrinar com funcionava realment el sistema feudal.

L'EMERGÈNCIA DE NOVES ESTRUCTURES
A L'INTERIOR DEL SISTEMA FEUDAL: ELEMENTS
PER A UNA TEORIA DE LA TRANSICIÓ

Passem ara al punt més delicat de l'anàlisi. Acabada la tempesta, a partir dels anys 1450-1460, què constatem? Allà on la crisi havia estat més dura trobem ciutats en plena i ràpida expansió, amb un ritme de creixement demogràfic sense comparació amb èpoques precedents; veiem aparèixer nous sectors industrials (mines, metal·lúrgia); i sabem que es fan progressos decisius en el comerç marítim, que es crea un ampli mercat internacional i que es descobreixen nous mons. Els manuals d'història expliquen sovint aquestes noves realitats fent referència als "temps o l'època dels comerciants"; jo gosaria d'afegir "temps dels prínceps i dels comerciants", perquè l'altre aspecte també és important. Ara bé, el problema és de saber com s'articula aquest nou clima amb el que hem vist precedentment: ¿el feudalisme hi és encara present, o ens trobem ja en una economia de tipus capitalista?; i si, hipotèticament, som encara dins el sistema feudal, ¿què s'ha fet de la seva crisi?, ¿ha estat resolta o continua afectant el sistema? Hem d'intentar respondre aquestes preguntes, perquè de la resposta dependrà la visió que tindrem dels segles XVI-XVII. I encara hi ha una altra pregunta a afegir que, no gensmenys, afecta directament totes les altres: ¿quin és el lloc del comerciant en aquest sistema feudal?, ¿és un element estrany o, al contrari, és un element consubstancial al feudalisme?

Finalment, tot això ens porta a plantejar-nos quin és el lloc de la ciutat en aquesta societat.

En proposo, doncs, intentar de resoldre aquestes qüestions, aportant no una teoria general, sinó uns elements de resposta que ens permetin d'avançar a través de les dificultats del problema. I ho faré d'una manera un xic insòlita, presentant un discurs molt mal construït, que us recomano de no prendre per model —ho dic per als estudiants, naturalment!—, un discurs molt desequilibrat, però fet així expressament: enllestiré la primera part molt de pressa perquè són coses relativament simples i conegudes sobre la reestructuració del sistema feudal, demostrant que, segons el meu parer, el sistema feudal continua vigent al final del segle XV, que encara que hi hagi modificacions és el mateix sistema; la segona part serà molt més llarga perquè la qüestió plantejada és molt més difícil: em referiré fonamentalment al problema de la ciutat dins el sistema feudal i al lloc que ocupa als segles XV-XVI, perquè aquesta és una qüestió amb la qual la recerca actual ha ensopegat.

I

Molt ràpidament, vegem *la reestructuració del sistema feudal*. Dues observacions molt simples:

A. La primera és que les disfuncions del sistema són superades, si més no momentàniament, a partir dels anys 1460. Per a convèncer-nos-en només cal atènyer-nos al quadre descriptiu que disposem per al conjunt d'Europa, sobre el qual tots els historiadors estan d'acord. Constatem que el teixit de les explotacions camperoles s'ha enfortit de nou, que les petites explotacions miserables que abans existien, en general, han desaparegut i que ara són conreades les millors

terres del terror —la part central—; sabem que es disposa d'una ramaderia més abundant gràcies als nous erms que permeten de mantenir el bestiar i recuperar així l'equilibri entre conreus i pastures que havia estat alterat per l'excés d'artigaments. Dins aquest context veiem que els nostres pagesos tornen a anar endavant: arranquen la brossa que havia crescut, poden pagar els censos que els corresponen sense massa dificultats, paguen també els impostos, tenen molts fills i la població augmenta; aquests fills sobreviuen més fàcilment els primers anys de vida perquè són menys afectats per les malalties, i a més a més es produeix una llarga remissió de les epidèmies, és a dir que els efectes de les epidèmies són relativament secundaris fins els anys 1520. La situació és, doncs, força diferent a la que us he mostrat precedentment en parlar-vos de la crisi.

Passem ara de la descripció a la interpretació: els fets semblen també relativament clars. Referint-me als mecanismes de reproducció diré que l'alça considerable de la productivitat del treball en la crisi, gràcies a la concentració de l'explotació camperola sobre les millors terres, es tradueix en una alça de la producció per cap i permet des d'aleshores fer front a qualsevol tipus de sostracció i mantenir còmodament les capacitats d'autoconsum i d'inversió. La situació després del 1460 és la d'una reproducció ampliada, una situació de creixement de la cèl·lula camperola, que possibilita un creixement demogràfic positiu i una revifalla de l'expansió agrària alhora. No insistiré més sobre aquest punt: segons el meu parer, el capgirament de la conjuntura, la recuperació a partir del 1460, s'explica, simplement, perquè hi va haver una recàrrega dels acumuladors de la productivitat del treball a través de la crisi precedent. I aquesta recuperació agrària és el principal suport de la revifalla urbana, és allò que explica l'embranchida de les ciutats a ritmes accelerats.

Arribo, doncs, a un primer element de resposta a les qüestions plantejades en el meu preàmbul: la crisi agrària del segle XIV s'ha acabat i l'economia agrària s'està reconstituïnt; però, tot i que s'està reconstituïnt, aquesta economia roman exactament igual que abans, no ha experimentat cap modificació considerable, continua essent basada en la petita producció familiar i la seva feble capacitat d'evolució tècnica, i continua topant inevitablement amb dificultats anàlogues a les que va conèixer l'any 1300. Per tant, la crisi del segle XIV és resolta, però les arrels agràries de la crisi del sistema a llarg termini continuen essent les mateixes. Tornaran a manifestar-se efectes de crisi comparables al decenni 1520-1530 —amb cronologies diferents segons les regions— i novament s'ensopegarà amb obstacles. De qualsevol manera, repeteixo que, momentàniament, les disfuncions del sistema han estat superades.

B. Segona observació: al final del segle XV el sistema roman "feudal", però ha sofert certes transformacions:

Pel que fa a les estructures econòmiques res no ha canviat essencialment. L'economia rural, és a dir el 80-90 % de la producció, continua essent basada en la petita producció familiar, que econòmicament i socialment s'ha consolidat, i presenta una pagesia més homogenia —hi ha una reducció de les diferències de riquesa vers l'any 1500— i un reforçament de les comunitats rural que han omplert els buits deixats per les absències senyorials. De fet, des del punt de vista econòmic, l'únic canvi considerable és la importància adquirida per les activitats comercials, però aquesta qüestió la reservo per a la segona part de l'exposició.

Des del punt de vista social, el sistema és el mateix: la classe dirigent continua essent constituïda per una aristocràcia laica i religiosa. El príncep continua essent el cap natural

d'aquesta noblesa, el primer entre els nobles. Com a màxim podem constatar que la composició d'aquest estament dirigent s'ha modificat i que, al final del segle XV, la vella noblesa d'espasa cedeix lloc als nouvinguts o als nous-rics procedents bé dels negocis bé del servei al príncep en la justícia, les finances o altres. Però això no fa canviar l'estructura social, només modifica una mica la composició de la classe dirigent sense alterar les relacions socials, més encara quan la nova regla a seguir per part dels nouvinguts o dels nous-rics de l'aristocràcia consisteix a viure "noblement", és a dir a saber manejar l'espasa i no fer res més, o gairebé res més, per tal de conservar l'estil de vida noble, de manera que això no comporta modificacions substancials.

Continuïtat fonamental, doncs, però alhora hi ha un canvi, la característica essencial del qual és la transformació de les modalitats de l'explotació dels pagesos per part dels senyors: abans l'explotació es feia mitjançant una sostracció directa en el marc del senyoriu; ara, com que aquella manera d'extreure els ingressos dels pagesos havia experimentat serioses defallences, es posarà en pràctica un altre tipus d'extracció més sòlida que la precedent i més artificial si voleu, la del sistema fiscal, un sistema d'imposicions públiques que resoldrà les falles del mecanisme anterior. És una sostracció directa i centralitzada sota la forma d'impost, que no obstant això no modifica la natura de l'explotació perquè els diners surten de les mateixes butxaques, i finalment, per un canal diferent, van a parar a la mateixa bossa. Hi ha, doncs, un canvi de modalitat, no de natura, de la relació de l'explotació; però de qualsevol manera és un canvi capital perquè indueix una sèrie d'efectes que tendeixen a modificar l'estructura del sistema feudal. En primer lloc, aquest canvi és important perquè és irreversible i acumulatiu. M'explico: dels dos mecanismes de sostracció esmentats, el més eficaç és el

més recent, el del sistema fiscal, perquè compta amb el suport de la força pública, perquè el recaptador sap que té al seu costat el jutge, el veguer, i si cal els homes de guerra. Darrera l'impost públic hi ha, doncs, el poder públic, mentre que l'antiga sostracció feia possible que en cas que el pagès no pogués pagar s'arribés a algun tipus d'arranjament amb el senyor. Així doncs, dins aquest sistema feudal que estem reconstruint, hi ha una tendència inexorable cap a la disminució progressiva de les rendes procedents de la sostracció senyorial directa en profit de la creixent importància de les sostraccions públiques que, a la llarga, impliquen una debilitació profunda de la vella dominació senyorial: això és el que jo anomeno efecte acumulatiu, perquè aquest mecanisme s'enforteix progressivament.

Evidentment hi ha molts altres efectes induïts per aquesta transformació, tant en l'aspecte social com en l'aspecte polític, que estarien en relació amb el concepte de "feudalitat bastarda" que empren els historiadors anglesos, és a dir que des d'aleshores, en el si de l'aristocràcia, els vells vincles d'homenatge, els vells principis feudals, van ésser substituïts pels vincles de clientela financera que dimanaven del príncep; no tinc temps, però, de parlar-ne més àmpliament.

Acabo aquesta primera part retenint la idea que si bé és cert que encara ens trobem en el sistema feudal, aquest sistema ha experimentat canvis importants, reestructuracions que en la meua tesi vaig qualificar de "feudalisme d'Estat", expressió que no sé si és correcta o no però que vol significar que des d'aleshores l'Estat monàrquic, l'Estat principesc, i fins i tot l'Estat urbà —perquè ja som en presència d'un Estat urbà—, representen un paper de primer pla en el funcionament d'aquest sistema.

Dit això, ens queda per resoldre el problema de la ciutat, de la seva importància i dels nous fenòmens que apareixen en

el si del sistema feudal, problema que ens portarà a plantejar-nos la qüestió del naixement del capitalisme.

II

Abordo, doncs, la meva terrorífica segona part amb un cert temor que resulti horrorosament avorrida: *Producció comercial, ciutat i capitalisme en el sistema feudal*.

Abans de tot diré que el plantejament d'aquest tema presenta molts problemes: no hi ha res més paradoxal, més contradictori, més desconcertant que la història del fet urbà en la societat medieval. D'una banda, constatem que el feudalisme neix sobre les ruïnes de la ciutat a la fi d'un procés de ruralització de la societat, d'un procés de reforçament de les pràctiques autàrquiques, i que els pocs comerciants que subsisteixen en el món carolingi —anomenats amb el terme genèric de “sirians” o “orientals”, o també d'una manera general com els “mercatores”—, que proveeixen les corts principesques, les corts episcopals o els monestirs, de productes de luxe, són personatges marginals, no gaire recomanables, necessaris fins a un cert punt però sobre els quals flota una atmosfera sospitosa. Ben aviat, l'Església atiarà encara més la desconfiança envers tots aquells qui es relacionen amb els negocis i els diners. Per tant, la primera impressió que tenim de la ciutat dins la societat medieval és una imatge de rebuig. D'altra banda, però, no podem ignorar que les activitats comercials, i amb elles la ciutat, han estat el producte natural d'aquesta societat que més ha destacat: va ésser a la ciutat on ben aviat van progressar les tècniques, on el coneixement va adquirir importància novament, etc. Sabem també que, al bell mig de l'època feudal, en una o altra part de la Cristiandat —penso sobretot en Itàlia—, la ciutat va convertir-se en el

principal personatge de la història. Per tant, no es pot considerar la ciutat un element estrany al sistema: aquesta és una imatge inversa a la precedent.

Contradiccions. I enmig d'aquestes contradiccions una sèrie d'interrogants. El primer, el perquè del desenvolupament urbà. Un desenvolupament que ha estat descrit físicament, un desenvolupament la inserció institucional del qual dins la societat medieval ha estat demostrada, un desenvolupament del qual és conegut el moviment que va provocar, etc. Però, a la pregunta de per què hi hagué un desenvolupament urbà, no s'ha donat una resposta, i jo sóc el primer de no haver-ho fet; no en faig cap crítica als meus col·legues. Aquesta qüestió ha estat deixada de banda com si el revifament urbà fos normal en el si d'una societat agrària que a mesura que va creixent va multiplicant la xarxa de ciutats. Ni hi ha res de menys evident que això! No és fàcil de trobar una explicació del desenvolupament urbà en els llibres: hi ha dues versions, la de Pirenne i la de Duby. L'explicació de Pirenne parteix de la tesi que les ciutats es van desenvolupar perquè el comerç internacional exterior es va reanimar: la Mediterrània va revifar-se amb els musulmans, el mar del Nord i el Bàltic amb Escandinàvia..., i progressivament es va anar suscitant un ressorgiment urbà. La tesi de Duby diu que no, que va ésser un factor intern, els excedents agrícoles, allò que va permetre la reconstitució de la ciutat. Heus aquí ambdues explicacions: no sé pas quina és la vostra impressió, però jo penso que tant l'una com l'altra són insuficients.

El perquè del desenvolupament urbà no és l'única qüestió sense resoldre. Hi ha molts d'altres interrogants igualment d'obsessius per a mi. Un altre problema és, per exemple, d'arribar a comprendre quin és el lloc de la ciutat: és un cos estrany, una espècie de factor de dissolució, és antagònica respecte a les estructures feudals?, o al contrari, és una

estructura típicament feudal i que afavoreix el funcionament del sistema? Més encara: quin és el pes relatiu creixent de la ciutat?, i per què progressa aparentment més de pressa que el camp que l'envolta?

Heus aquí, en poques paraules, amb què ensopega la reflexió. Aquest problema m'ha semblat tan important que, modificant en certa manera el meu projecte inicial, m'he proposat d'endinsar-me en la qüestió del desenvolupament urbà, i no tan sols, com ho havia previst, als segles XIII-XIV, sinó anant a les seves arrels per a poder comprendre bé el fenomen.

A. Sobre els orígens del desenvolupament urbà medieval: la ciutat antiga i la ciutat medieval.

Cal distinguir les nocions de ciutat antiga i de ciutat medieval. Naturalment, no vull dir que no tinguin punts en comú, ambdues comparteixen el fet de concentrar no tan sols funcions polítiques i religioses sinó també funcions econòmiques —com l'artesanat i el comerç, producte d'una certa divisió social del treball—. Però aquí s'acaben les similituds; una i altra estan integrades en conjunts diferents que els assignen modes de funcionament particulars.

La ciutat antiga —i preciso de seguida que no penso només en la ciutat romana, sinó que quan dic ciutat antiga vull dir també la ciutat musulmana i la ciutat bizantina de l'època clàssica— és totalment concebuda per a la satisfacció d'una classe dirigent que hi resideix i que punxiona el món rural de dues maneres: d'una banda, pel canal de l'impost territorial, base de tots aquells sistemes, tant a l'Imperi Romà, com a Bizanci o com al califat abbàssida; i d'altra banda, pel canal dels dominis rurals que aquesta aristocràcia, per bé que sigui fonamentalment urbana, posseeix més enllà de la ciutat. Això significa que la dinàmica pròpia de la ciutat antiga és

impulsada des de dalt, és a dir que està subordinada a la capacitat de drenatge dels recursos del món rural, principalment dels recursos fiscals; aquest fet condiciona en certa manera el poder adquisitiu de la ciutat i el volum de les seves activitats. Per tant, el nivell d'activitat de la ciutat és determinat des de dalt per mitjà de l'eficàcia de les armadures estatals que la fan funcionar, de tal manera que quan l'Estat antic flaqueja i la seva àrea de domini es redueix, la ciutat decau, i al contrari, la ciutat adquireix una importància considerable quan la dominació de l'Imperi s'amplia. En aquestes ciutats, les activitats d'intercanvi són limitades respecte al volum i estan organitzades prioritàriament al voltant del comerç d'objectes de luxe destinats a una clientela molt particular.

Essencialment, de tot això voldria destacar la idea que, en aquests tipus d'organismes, l'esfera de les activitats comercials no és susceptible de gaudir d'una dinàmica autònoma, perquè la dinàmica de la ciutat resta subordinada al volum dels excedents rurals que l'Estat pot procurar-se. Última observació: en el sistema antic, els productors rurals tenen molt poc accés al mercat; la ciutat no és concebuda per a ells, sinó per a la classe dirigent, i llur accés al mercat és encara menor com més durament són punccionats per l'impost territorial i pel propietari alhora —vegeu sinó la situació dels parcers dels grans dominis musulmans—. Això fa que grans organismes urbans com Constantinoble, Bagdad, o altres, siguin poderosos i sobretot estables mentre la dominació política continuï també estable.

Aquestes són a grans trets les característiques de la ciutat antiga, i en aquestes condicions la seva decadència al llarg de l'Alta Edat Mitjana no té res de misteriós, sinó que s'escriu simplement en la disgregació del conjunt de les estructures antigues, sobretot de les armadures estatals, el funcionament de les quals condicionava el funcionament de la ciutat. És cert

que, en alguns llocs, la ciutat antiga va resistir millor, com és el cas d'Itàlia que va conservar un potencial urbà no gens menyspreable al llarg de tota l'Edat Mitjana; el fenomen general, però, és la reducció espectacular de les ciutats antigues i el relaxament més o menys general de llur dominació, particularment de la dominació fiscal sobre el camp que les envoltava. Al marge d'aquesta qüestió haig de dir que probablement el relaxament d'aquesta influència sobre el camp explicaria en gran mesura la revifalla agrària de l'Alta Edat Mitjana, la qual cosa s'articula bastant bé amb l'anàlisi i la cronologia de Bonnassie; és a dir que seria com si el camp s'hagués alliberat d'una camisa de força, essencialment fiscal.

Aquesta evocació de la ciutat antiga em permet d'arribar a una primera conclusió, si més no parcial: no és cert que el feudalisme es constituís, s'edifiqués, contra la ciutat; en general sí que es pot dir que el feudalisme es va constituir contra un cert tipus de ciutat, la ciutat antiga, que exercia un paper de camisa de força sobre el camp, i que, efectivament, l'aparició del nou sistema va suposar l'eliminació més o menys completa d'això. Si ens fixem en el camp del Mâconnais al segle X, veurem que no hi ha gairebé ciutats, tret de Mâcon que és una aglomeració minúscula i que ja no funciona com a l'època gal·loromana, mentre que el camp que l'envolta respira més folgadamente que abans.

La ciutat medieval —em refereixo ara al segon element de la comparació— és d'una natura totalment diferent a la de la ciutat antiga. Esquematitzant diré que la seva originalitat resideix en el fet que el seu impuls principal no prové de dalt, és a dir de l'efecte de les armadures estatals centrals, sinó que ve de baix, és a dir del teixit econòmic i social general, el teixit dels productors directes que són essencialment els pagesos. Allò que voldria fer entendre és que el desenvolupament urbà medieval és producte d'una espècie de transpiració na-

tural d'aquest teixit econòmic. Tanmateix la percepció d'aquesta realitat natural que és la ciutat medieval i el seu desenvolupament s'ha vist enfosquida per diverses raons:

La primera és que l'ull de l'historiador —i d'això hem de desconfiar— se sent fascinat per allò que més destaca, és a dir pels organismes urbans més importants. De la mateixa manera que l'historiador s'ha sentit més atret pels dominis senyoriais que per les explotacions camperoles, tampoc no ha sabut veure, en general, gaire bé que allò que és propi del fet urbà medieval és la multiplicació de petits focs, de petites ciutats nascudes en relació amb els mercats, de petites i mitjanes ciutats que van constituint un teixit dens a partir de la recuperació econòmica dels segles VII i VIII.

L'altre factor d'ofuscament està en relació amb la novetat del fet urbà medieval i és una mica més difícil d'explicar perquè el funcionament de la ciutat medieval no es va diferenciar en el moment del seu origen del de la ciutat antiga; durant un temps van mantenir un cert parentiu: la ciutat medieval al principi també va funcionar parcialment des de dalt, és a dir que també era parcialment tributària, no de la renda fiscal de l'Estat centralitzat, sinó de la renda senyorial, de la renda del bisbe, de la renda del comte, de la renda dels monjos, etc., que naturalment representaven una capacitat de consum que animava les activitats comercials. Per tant, als seus inicis la ciutat medieval va tenir algunes característiques anàlogues a les de la ciutat antiga; ara bé, la influència d'aquell factor minva progressivament en profit de la d'un altre singularment més potent i sense el qual no es podria comprendre, segons el meu parer, el creixement de la ciutat medieval: el desenvolupament general de la producció comercial a l'interior del camp per part dels productors directes, és a dir els pagesos. Dit d'una altra manera, la tendència creixent de produir per a un mercat, amb vista a dur a terme un intercan-

vi. Des d'aquest punt de vista —ja en tornaré a parlar— la ciutat no és en absolut un cos estrany al sistema feudal sinó una secreció natural d'una producció comercial en ple creixement. I dient això enllaço amb el segon aspecte que voldria tractar.

B. El desenvolupament de la producció comercial dins el sistema feudal.

El problema que plantejo aquí és el de la producció comercial, o per a ésser més exactes la part de la producció destinada al mercat; i per a ésser encara més clar diré que aquesta producció comercial no té res a veure amb el capitalisme, que la podem trobar, en diferents graus, a qualsevol altre sistema sòcio-econòmic. Ara bé, allò que em sembla que és l'aportació històrica fonamental del sistema feudal és el fet d'haver integrat, per primera vegada, la massa de productors en l'esfera de la circulació comercial. La gran diferència entre el camp medieval europeu del segle X i el camp musulmà de la mateixa època és el considerable grau d'inserció dels pagesos d'Occident en una ciutat comercial, mentre que el pagès musulmà, i una mica menys el bizantí, es mou en una "economia submergida per sota de la línia de flotació". Aquest fenomen és, per a mi, absolutament capital i s'afegeix a la meua crítica de l'esquema braudelià, que no és aplicable a la societat medieval.

Reflexionem sobre aquest fet i intentem d'explicar-lo. És clar que aquesta inserció no s'ha produït sobtadament sinó d'una manera progressiva. Vegem-ne un exemple destacat: en les cartes de franquícies de les viles podem veure que hi ha el propòsit de limitar tot allò que resulti arbitrari —la talla, les tarifes de les multes, etc.—, però l'objectiu principal d'aquestes cartes de franquícia és arribar a suprimir tots els obstacles entre el pagès i el mercat, particularment els obstacles fiscals,

un procés que es va anar accelerant progressivament, puix que a mesura que el pagès consolidava la seva possibilitat d'accés al mercat, enfront del senyor, anava modificant a favor seu la relació de les forces socials, la qual cosa li permetia d'anar encara més lluny. Al capdavant el pagès, partint de la seva relació amb el mercat, aconseguirà d'acumular prou diners per a adquirir més coses. Heus aquí una altra espiral a l'alça, la de la inserció del pagès en la producció comercial que farà créixer ràpidament el volum de producció comercial. Jo veig aquí l'explicació —ho suggereixo com a hipòtesi, no com a conclusió formal— del fet que les ciutats progressin més de pressa en el si del sistema feudal, puix que això comporta un creixement corol·lari de totes les activitats comercials.

¿Està aquesta interpretació en contradicció amb la idea generalment acceptada segons la qual la pauta de comportament del pagès medieval és la recerca de l'autosubsistència, pauta de comportament econòmic que seria al feudalisme allò que la recerca del benefici és al sistema capitalista, és a dir la pauta de comportament fonamental? En absolut. Kula, l'historiador polonès, ha deixat ben clar aquest punt en la seva obra. La relació amb el mercat existeix, però alhora està subordinada, en l'esperit del pagès, a les exigències del seu autoconsum; el mercat és un element de segon pla, és a dir que el pagès no té una actitud activa, especulativa, en relació amb el mercat, no hi va per guanyar diners, per especular, sinó perquè necessita diners, perquè vol respondre a altres necessitats de consum i que per això vol intercanviar. No hi ha cap contradicció en això, ni cap modificació de la visió clàssica sobre la regla d'autosubsistència; però el pagès, a força de tractar-se amb el mercat, adquirirà nous reflexos, reaccionarà davant els moviments dels preus, i això, a la llarga, erosionarà el reflex d'autosubsistència. Aquesta, però, és una altra història.

El problema ara és d'explicar aquesta intrusió en massa del pagès en el mercat, aquesta novetat capital en relació amb les societats anteriors, si més no en aquesta escala. No puc resistir la temptació de llançar una indirecta al meu estimat col·lega Robert Brenner: estic segur que si ell arribava a llegir aquestes línies diria que això és així perquè els pagesos han guanyat el dret d'anar a vendre gràcies a la lluita sostinguda enfront del senyor, és a dir la lluita de classes. I jo em preguntó de nou, és cert o és fals? Doncs, és cert i és fals. És cert només com a element de la resposta, és a dir com a part de la resposta, però és fals com a resposta exclusiva. I per què és fals? Perquè aquesta afirmació separa l'element del conjunt, i el conjunt és bàsicament l'autonomia econòmica adquirida en l'aspecte de la producció pel pagès al llarg de l'Alta Edat Mitjana.

A l'origen de totes aquestes interrogacions trobem el sistema de tinença i l'expansió de la petita producció familiar. El pagès s'ha arrelat en una terra que considera seva, que ha rebut de la seva família i que conservarà dins la seva família; una terra sobre la qual ha adquirit el domini del procés de producció, la qual cosa representa el triomf del sistema de tinença i de la petita economia familiar al llarg de l'Alta Edat Mitjana. Tots els seus esforços han estat aplicats a la consolidació d'aquesta economia domèstica, com molt bé ha descrit Hilton en el seu estudi sobre els moviments camperols: el pagès procura d'aplicar a la seva tinença la totalitat o la major part del seu treball i del treball de la seva família, fent el menys possible de joves —serveis personals—; procura de conservar la major part del producte per a l'autoconsum familiar i es resisteix, més o menys sorneguerament o activament, a la sostracció a la qual és sotmès; finalment, s'esforça també a controlar la disposició dels seus productes al mercat. És, doncs, la prolongació natural de l'autonomia de produc-

ció que progressivament disposa el pagès en el marc del sistema de la seva tinença. Dit d'una altra manera, penso que a l'origen de la inserció del pagès en el mercat hi ha unes arrels sistemàtiques, o estructurals si preferiu, perquè és arrelada dins la mateixa estructura de la producció feudal. És clar que des que hom té consciència que la consolidació de l'explotació familiar no és sinó una prolongació d'aquella autonomia, aleshores sí que es planteja la lluita de classes, la dialèctica dels factors socials i de l'estructura.

Arribo, doncs, a una segona conclusió parcial: el triomf de la petita producció feudal autònoma obre l'accés al mercat dels pagesos d'una manera progressivament més forta, alhora que infla la producció comercial, crea les condicions d'una multiplicació d'activitats d'intercanvi i desenvolupa un teixit urbà completament diferent del de les ciutats antigues perquè són centres on hom va a comprar sobretot "*denrées*" (productes) amb "*deniers*" (diners) —sense saber filologia podeu constatar el parentiu d'aquests dos termes—. Aquest motor procedent de l'economia camperola, i no de l'alimentació des de dalt per les rendes senyorials, és essencial per al creixement de la ciutat, si no no es podria comprendre que la ciutat hagués experimentat un desenvolupament tan ràpid al llarg del segle XIII quan precisament la renda senyorial anava decreixent.

Sóc conscient que fins ara he esquematitzat molt la meua explicació, per això faré tot seguit algunes matisacions: és evident que la producció comercial no progressa d'una manera continuada fent de suport al creixement urbà. Aquesta secreció de la producció comercial ensopega amb una sèrie de dificultats. Per exemple, al llarg del segle XIII, la baixa de la productivitat camperola té com a conseqüència una reducció dels excedents disponibles i per tant un alentiment del grau de producció comercial. Probablement l'origen de les dificultats del final del segle XIII, al voltant del 1280/1315 —proble-

mes d'avituallament a les ciutats, alça de preu, clima d'estagnació o millor d'estagflació...— rau en aquest fet.

Anem una mica més lluny i endinsem-nos en la crisi del segle XIV. És clar que les dificultats agràries van tenir com a resultat l'esgotament de la font de producció comercial, i per tant de la font que alimenta el desenvolupament de la ciutat; precisament, però, allò que podem observar és que l'esfondrament de les ciutats és menys espectacular que el del camp, que les ciutats resisteixen millor. Vegeu, doncs, que encara ens queden coses per a explicar; de tota manera les raons d'aquest fenomen no són gaire misterioses. N'evocaré dues:

D'una manera general, el recurs a l'impost va ésser adoptat com a solució; però aquest fet va tenir profundes conseqüències, perquè el sistema de sostracció fiscal dels segles XIV-XV esdevé, simplement, una transferència de les rendes del camp a la ciutat, puix que “qui paga si no els pagesos”, mentre que les ciutats aconsegueixen alliberar-se de l'impost, almenys parcialment; i on van a gastar-se tots aquests diners, on s'injecten les rendes sostretes si no és precisament a la ciutat, puix que les classes dirigents adquireixen cada vegada més un caràcter urbà al final de l'Edat Mitjana. Primer element de resposta, doncs: la mateixa reestructuració del sistema afavoreix la ciutat en detriment del camp; en certa manera, la ciutat fa pagar la crisi al camp i això és el que permet que resisteixi millor.

D'altra banda, i també d'una manera general, la conjuntura és desfavorable, però la ciutat està molt més ben armada per a resistir: té institucions més fortes i pot mantenir-se a la defensiva mitjançant una sèrie de mesures proteccionistes. Gràcies a les seves institucions la seva acció és tan decisiva que pot intervenir en els termes de l'intercanvi, de manera que la relació entre preus industrials i preus agrícoles sigui progressivament desfavorable al camp. La ciutat té, doncs, un

cop creada i instal·lada en el sistema feudal, una capacitat de resistència més gran davant les dificultats.

Per mostrar-vos que realment el problema s'ha plantejat en termes diferents segons els moments, us diré que quan la crisi s'acaba es produeix un fenomen totalment nou, el de l'expansió comercial, que es desencadena a partir del 1460 i que està relacionat amb el fet que, d'una part, els camperols tornen a inserir-se fortament en el mercat, i per tant ens trobem amb el mateix tipus d'alimentació del creixement de la ciutat de la primera fase; i d'una altra part, s'afegeix a tot això un sistema fiscal que força estructuralment els pagesos a vendre per tal de poder pagar l'impost.

Resumeixo: he intentat de mostrar que el desenvolupament de la ciutat està vinculat al fenomen de secreció de la producció comercial al camp, a la inserció del pagès en el mercat que fa que pugui vendre i per tant comprar i que permet el desenvolupament d'una sèrie d'activitats artesanals i comercials a la ciutat, tot promovent la circulació dins el sistema.

C. Abordaré ara el darrer punt, el de *l'acció de la ciutat sobre el sistema*. Vegem, doncs, quin és el lloc de la ciutat en la dinàmica del feudalisme, tant a nivell conjuntural com estructural. No puc fer una exposició completa del tema, però sí apuntar unes quantes idees per a la reflexió a través de les fases cronològiques de la història del feudalisme:

Primera fase: des del segle XI fins al segle XIII, a les portes de la crisi. L'essencial de la dinàmica d'aquest període, en el si de l'economia rural, és produïda pel creixement extensiu. La ciutat, que és una estructura feudal que no té res a veure amb el capitalisme, almenys en aquella època, representa un paper d'accelerador dins aquesta dinàmica, surt del teixit rural que li dona impuls i alhora l'anima: des del punt de vista tècnic, és

a la ciutat on es produeixen els progressos en el coneixement i les pràctiques (metal·lúrgia, utillatge, construcció); des del punt de vista social, el moviment comunal serveix de model als pagesos i facilita la consolidació de la comunitat rural i la consecució de les franquícies; i, sobretot, des del punt de vista econòmic, la ciutat estimula els progressos agrícoles, el desenvolupament dels conreus més especulatius, més comercials, al segle XIII. Així, doncs, la presència de la ciutat medieval, lluny d'ésser un cos estrany que fa nosa, és en aquest període central de l'Edat Mitjana un dels elements i una de les respostes del creixement medieval; però no el factor principal! Sobre això ja he insistit prou: el factor principal és el creixement agrícola, un creixement que segrega un desenvolupament urbà, que al seu torn reflecteix una acció estimul·lant sobre el sector rural.

Pel que fa, no a la dinàmica, sinó a l'estructura de la societat en aquesta primera fase, la ciutat no aporta cap modificació substancial a les estructures feudals. El treball urbà s'organitza exactament igual que el model de treball rural, amb un mateix tipus de divisió entre treball qualificat/treball simple i amb un sistema de protecció de la petita producció familiar com la del camp —àdhuc més sòlida i tot—. És una ciutat que té una organització estrictament feudal; per tant, seria una aberració de veure-hi un cos estrany quan és una estructura pròpiament feudal que no modifica res.

Tanmateix, apareixen dos nous elements en l'aspecte estructural:

D'una banda, en l'ordre agrari, hi ha una accentuació del procés de diferenciació social, una bipolarització que es percep molt clarament al llarg del segle XIII. Segons la meua hipòtesi, és producte d'un mecanisme propi del sistema feudal, les famoses tises de què us he parlat entre preus i salaris, entre preus industrials i preus agrícoles, que afavoreixen

aquesta bipolarització; però a més a més, la presència estimul·lant de la ciutat, del mercat, de la circulació de la moneda, acreix la seva importància. Per tant, la ciutat participa d'aquest fenomen que tendeix a afeblir la petita producció, estirant-la com una goma elàstica i augmentant les diferències socials.

D'altra banda, i això és més important, en aquest període dels segles XI-XIII, per primera vegada, es produeix a la ciutat una considerable acumulació de capital comercial que tindrà una sèrie de conseqüències, un element de trastorn —àdhuc moral i religiós— dins la societat medieval. Des d'un punt de vista social, aquest fet contribueix a crear encara més diferències entre el patriciat urbà i la plebs. No obstant això, l'efecte econòmic d'aquesta acumulació de capital comercial roman molt poc sensible pel que fa a la producció: l'acumulació es queda essencialment dins l'esfera de la circulació, tret de casos excepcionals com és el cas flamenc en què el capital comercial controla les estructures artesanals sense destruir-les, és a dir que el treball continua dins el marc de l'obrador i només hi ha una superposició del capital comercial de tal manera que les bases de la producció —de la petita producció— continuen essent feudals. El capital comercial ronda ja aquestes estructures, però de cap manera no es pot parlar de capitalisme: no hi ha capitalisme, en tot cas “promeses” de precapitalisme que no afecten realment i profundament les estructures de la producció, no hi ha res que dissociï el capital del treball —el capitalisme és això, és aquesta dissociació—.

Segona fase: el període dels segles XIV-XV. Què passa en la dinàmica conjuntural? Les contradiccions del sector agrari donen encara l'impuls al conjunt —el mecanisme d'esfondrament de què he parlat abans—. En aquest procés, la influència de la ciutat és un factor d'agreujament per al

camp, perquè, en el fons, la ciutat xucla del camp per a sortir-se'n, i en aquest sentit aprofundeix la crisi.

I a nivell estructural? Doncs, els primers brotons de precapitalisme han quedat paralitzats amb la crisi. L'ascensió queda aturada sobretot al camp, on s'ha produït una desaccumulació relacionada amb el fenomen de les tisoires de què us he parlat i amb l'estrenyiment de les condicions socials. La ciutat també es veu afectada: el règim corporativista endureix la seva resistència davant una competència més viva —jo diria que s'estrenyen els cargols de la vella producció perquè pugui aguantar la crisi—. En general, tret d'algunes excepcions, l'accumulació de capital comercial és molt difícil en període de crisi; i dic tret d'algunes excepcions perquè sí que es pot produir al marge del drenatge fiscal, com és el cas de Jacques Coeur a França, però és quelcom d'excepcional.

En poques paraules, en el camí vers el capitalisme, aquest període representa una pausa, fins i tot un cert reflux. No obstant això, aquest gran trasbals social, polític, moral, va debilitar els reflexos i les resistències del sistema i va propiciar un medi més vulnerable a l'onada següent.

Tercera fase: arribo ara al meu punt final, a la fase decisiva del final del segle XV i començament del segle XVI, quan es produeix un nou desenvolupament. A nivell de la dinàmica general continua essent el sector agrari el que marca i el que dóna l'impuls del creixement, un sector agrari enfortit que torna a posar en marxa l'activitat econòmica general sobre la base dels mecanismes tradicionals i que compta amb l'estímul de les ciutats —hi ha una dialèctica camp/ciutat—.

Però ara tenim un fet nou: la importància del capital comercial creix sobtadament, adquireix dimensions excepcionals, i en diversos sectors de l'activitat comencen les primeres transformacions capitalistes com a resultat de la penetració d'aquest capital comercial en el si de les estructures

tradicionals degradades. Ho explicaré més clarament: és un fenomen comercial, que Marx va anomenar “acumulació primitiva”, en el si del camp, un fenomen d'expropiació dels pagesos que es desenvolupa a partir dels anys 1410-1420 a Europa —naturalment a diferents graus, més fort a Anglaterra que al Continent—. Per què? Si examinem les condicions econòmiques direm que és producte de la lluita de classes, però són unes condicions determinades: en primer lloc, un fenomen de bipolarització que continua actuant en aquesta fase de creixement i que empobreix un gran nombre de pagesos. En segon lloc, un fet nou capital, que no ha estat prou subratllat, uns censos territorials tan baixos que la tinença és pràcticament una terra lliure, en venda, que atreu cobejances, puix que l'arrendament senyorial ha esdevingut quasi simbòlic i el comerciant, el pagès ric o un altre senyor pretenen de comprar aquestes terres que el senyor no té cap interès de conservar subjectes a cens i que des d'aleshores s'esforça de recuperar, fet que és a l'origen del moviment d'expropiació. En tercer lloc, hi ha la presència del capital comercial. Tot això crea una situació explosiva que portarà al moviment d'expropiació del camp.

Moltes altres manifestacions del capitalisme són simultànies a aquest procés: el brusc desenvolupament de les indústries mineres, basades en els progressos de la metal·lúrgia, és a dir en inversions més grans i en una dissociació entre capital i treball per oposició als vells mètodes medievals; els progressos del gran comerç marítim que permeten al capital comercial l'explotació de les zones agrícoles perifèriques, sobretot a l'Europa Central; i finalment, el principi de difusió d'indústries rurals, la famosa protoindustrialització que arrenca de sobte vers 1410-1420.

Podria aturar-me sobre cadascuna d'aquestes manifestacions i mostrar que són resultat de la confrontació de dos fets

d'aquesta etapa de transformacions del sistema feudal: d'una banda, l'acumulació de capital, que està preparada per a ésser utilitzada i que pot sortir de l'esfera de la circulació; d'altra banda, enfront d'aquest capital comercial produït pel sistema, les disfuncions de la vella economia tradicional, que són aprofitades per les iniciatives d'aquest capital. Per què es difonen les indústries rurals? Perquè els pagesos estan tan empobrits des de 1520-1530, quan s'arriba a un nou sostre de creixement, que estan disposats a treballar en qualsevol condició per a sobreviure, i els empresaris del tèxtil deixen la ciutat per a donar feina a aquesta mà d'obra rural. Per què hom va a buscar el blat al Bàltic? Perquè el funcionament del vell sistema permet l'alça de preus agrícoles des del segle XVI i, per tant, deixa un ampli marge de benefici als comerciants que van a buscar el blat lluny.

En altres paraules, el capitalisme naixent no és una estructura estranya, nascuda no se sap on, aterrada sobre el sistema feudal, sorgida perquè sí, perquè calia inventar quelcom puix que la resta no funcionava, com de vegades s'ha dit, sinó que és producte d'una segregació comercial que existeix des dels orígens del sistema feudal i que és consubstancial a aquest sistema, i que a partir del segle XVI va prendre una importància considerable; i, d'altra banda, és producte de les disfuncions de la vella estructura. La unió d'aquests dos fenòmens és a l'origen del naixement d'aquest "nadó", puix que el capitalisme del segle XVI és un "nadó" —jo gosaria dir que encara és un fetus—, perquè no camina tot sol i la seva salut depèn de la salut de la seva mare.

ÍNDIX

- 7 UNA APROXIMACIÓ AL SISTEMA FEUDAL:
 CONCEPTE; MÈTODES I TÈCNIQUES D'ANALISI
- 29 LA CRISI O LES DISFUNCIONS DEL SISTEMA
- 55 L'EMERGÈNCIA DE NOVES ESTRUCTURES
 A L'INTERIOR DEL SISTEMA FEUDAL:
 ELEMENTS PER A UNA TEORIA DE LA TRANSICIÓ

Aquesta edició de
La crisi del feudalisme a Europa
a la fi de l'Edat Mitjana
ha estat acabada d'imprimir
el dia quatre de novembre
de mil nou-cents vuitanta-vuit.

Aquest és un estudi que intenta explicar, d'una manera sintètica i pedagògica, la lògica interna del sistema feudal a partir de l'anàlisi de la demografia i l'economia rural de la Normandia Oriental durant la depressió i la recuperació econòmica dels segles XIV-XVI.

Amb perspectives renovadores, Guy Bois, professor de la Universitat de París VII, analitza els grans signes econòmics i demogràfics de la societat feudal a Europa, i l'evolució puntual dels seus protagonistes: els senyors i els pagesos. Una anàlisi que permet mostrar les característiques estructurals del feudalisme, l'origen de la seva dinàmica, i les lleis de la seva pròpia desaparició.

L'AVENÇ

SOCIETAT CATALANA D'ESTUDIS HISTÒRICS